

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П. Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«ДОКУМЕНТИ ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ КРЕМЕНЕЦЬКОГО СТАРОСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.»

Виконала:

студентка 2 курсу, групи МІ-21
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
«Історія та археологія»

Харлінська Ірина Михайлівна

Керівник – кандидат історичних наук,
доцент Атаманенко Віктор Борисович

Рецензент – _____

Робота допущена до захисту

(протокол № ___ засідання кафедри історії від _____ 2023 року

Завідувач кафедри історії

ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1. Структура джерел описово-статистичного характеру Кременецького староства.....	7
Розділ 2. Документи державного обліку.....	21
Розділ 3. Державна податкова документація.....	73
Висновки	85
Список використаних джерел та літератури.....	89
Додатки.....	94

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Кременецьке староство було одним із найбільших за розміром державних володінь (королівщин) на території Волині. Кременець було головним містом Південної Волині, в якому розташовувалися урядові, судові і представницькі установи та зосереджувалися основні господарські органи староства, а також місто було важливим осередком ремесла і торгівлі в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Місто Кременець відіграло важливу роль у захисті Волинської землі та прилеглих до неї територій, оскільки було одним із найбільших опорних пунктів оборони від татарських нападів, які були регулярними в досліджуваній період. Перебування Кременецького староства у державній власності сприяло тому, що ці терени дуже добре забезпеченні документами описово-статистичного характеру для другої половини XVI – першої половини XVII ст. Така велика кількість джерел дає змогу всебічно дослідити соціально-економічні, історико-демографічні аспекти та урбанізаційні процеси в Кременецькому старостві в досліджуваній період. Незважаючи на те, що всі ці джерела описово-статистичного характеру є опублікованими та відомі для дослідників, проте джерелознавча характеристика цих документів досі залишається відсутньою. Актуальність даного дослідження полягає в тому, щоб провести аналіз документів описово-статистичного характеру Кременецького староства другої половини XVI – першої половини XVII ст. та на основі яких з'ясувати соціально-економічне становище цього регіону.

Історія вивчення теми. Вагомий внесок у вивченні даної теми зробив Володимир Собчук у своїх статтях «Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення» та «Кременецький замок». У першій праці дослідник простежив територіальні зміни, які відбувалися в Кременецькій волості впродовж XVI ст., зазначено час й обставини появи у її складі або виходу із неї окремих сільських поселень. Вже в другій праці «Кременецький замок» автор на основі ревізій 1545 і 1552 рр. та інвентаря 1548 р. реконструював забудову

Кременецького замку на середину XVI ст., а також детально проаналізував забезпечення замку озброєнням, реманентом та продовольством, визначив структуру доходів і витрат замку, з'ясував склад обслуги та вивчив обов'язки місцевого населення щодо підтримки обороноздатності замку. Однією із важливих праць є дослідження Миколи Теодоровича «Город Кременец Волынской губернии: исторический очерк». Важливою є праця Івана Бойка «Селянство України в другій половині XVI - першій половині XVII ст.», в якій автор висвітлює розвиток сільського господарства, ремесла і промислів. У своїй монографії Петро Сас «Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в.» розглядає соціально-економічну класифікацію міських поселень, їх цехову організацію та ремісничі спеціальності, міську торгівлю та промисли. Не менш важливою для дослідження даної теми є стаття Віктора Атаманенка «Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру». У своїй статті «Крем'янецьке староство: люстрація 1616 року» Володимир Баран опублікував дані із люстрації Кременецького староства 1616 р. та з'ясував соціально-економічне становище міста Кременець та староства. Важливий внесок у дослідженні історико-демографічних проблем зробила Ірина Ворончук. У своїй монографії «Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники» висвітлила проблеми соціальної історії ранньомодерного часу. Крім того, різноманітні відомості для дослідження даної теми представлені у працях українських істориків – А. Заяць, М. Крикуна, І. Рибачок, В. Берковського, Т. Яцечко-Блаженко, О. Барановича, М. Грушевського, В. Кравченка, А. Безейка та інших.

Мета дослідження полягає в тому, щоб дослідити документи описово-статистичного характеру та з'ясувати соціально-економічний стан Кременецького староства у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань:

- Дослідити документи описово-статистичного характеру до вивчення Кременецького староства у другій половині XVI – першій половині XVII ст.;
- З'ясувати основні переваги та недоліки документів описово-статистичного характеру;
- Охарактеризувати документи державного обліку;
- Висвітлити соціальні та економічні процеси в Кременецькому старостві у досліджуваній період на основі документів описово-статистичного характеру;
- Дати характеристику державній податковій документації як джерелу до вивчення соціально-економічного становища Кременецького староства у досліджуваній період;
- Показати місце цих джерел для дослідження історико-демографічних аспектів у Кременецькому старостві в першій половині XVII ст.

Об'єктом дослідження є сукупність джерел описово-статистичного характеру до вивчення Волині у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Предметом дослідження є документи описово-статистичного характеру до вивчення соціально-економічних, історико-демографічних аспектів та урбанізаційних процесів у Кременецькому старостві в другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Хронологічні рамки охоплюють період другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Кременецького староства.

Джерельна база. Характеризуючи джерельну базу моєї кваліфікаційної роботи, можна зазначити, що вона є досить широкою та всі джерела є опублікованими. Для дослідження соціально-економічних, історико-демографічних аспектів та урбанізаційних процесів у Кременецькому старостві

в другій половині XVI – першій половині XVII ст. представлені такі джерела описово-статистичного характеру як: державні ревізії українських замків 1545 та 1552 рр., подавчий інвентар Кременецького староства 1548 р., опис міста Кременець та Кременецького староства 1563 р., люстрації 1616 та 1628 рр., а також податкова документація – поборові реєстри 1570, 1577, 1583 і 1589 рр. та подимний тариф 1629 р.

В цілому, всі представлені джерела описово-статистичного характеру містять високий інформаційний потенціал, що дозволяє в повній мірі дослідити соціально-економічні, історико-демографічні та урбанізаційні процеси в Кременецькому старостві у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, в якому вказується актуальність, історія вивчення теми, мета, завдання, об'єкт дослідження, предмет, хронологічні рамки, територіальні межі, аналіз джерельної бази дослідження, а також із трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків.

Розділ 1. Структура джерел описово-статистичного характеру Кременецького староства.

Описово-статистичні документи другої половини XVI – першої половини XVII ст. відіграють важливу роль у вивченні соціально-економічного життя українських земель. На Волині державних володінь було не дуже багато, тому це суттєво зменшує можливості здійснення соціально-економічних досліджень на більшій території цього регіону. Одним із найбільших за розміром державних володінь було Кременецьке староство. Перебування староства у державній власності сприяло тому, що ці терени для другої половини XVI ст. були добре забезпечені джерелами описово-статистичного характеру. Вже з 60-х років XVI ст. Кременецьке староство перебувало в заставі у князів Збараських, які старостували тут, тому регулярність проведення перевірок соціально-економічного становища староства в цей період значно зменшується. Кременецьке староство представлено різними категоріями документів описово-статистичного характеру¹.

Ревізії у межах українських земель Великого князівства Литовського в даний період проводилися регулярно, щоб повторно перевірити державні володіння, оскільки певних норм проведення ревізій не було, тому ревізори допускалися помилок у їх складанні. Основною метою ревізійних описів було обрахування прибутковості державних маєтностей (королівщин) для подальшого їх оподаткування. В історичній літературі давно існує припущення, що рішення про проведення ревізій замків 1545 р. було прийнято з ініціативи короля Сигізмунда I та його наступника Сигізмунда Августа за згодою Панів Рад. Причиною такого рішення була можлива агресія збоку сусідніх держав, тому потрібно було перевірити загальний стан замкових споруд, їхнє озброєння та запаси продовольства².

¹ Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половині XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. с. 53.

² Кравченко В. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. Київ, 2005. с. 8-10.

Відомо, що князі, пани та шляхта на Волині частково або повністю припиняли виконувати свої земські повинності з ремонту та нагляду за оборонними спорудами й мостами, що спричиняло занепад державних замків. Старости також часто нехтували своїми обов'язками по утриманню замків і здебільшого зосереджували свою увагу на власному збагаченні, шляхом жорстокої експлуатації місцевого населення та фальсифікації даних про доходи, які були отриманні із староства. Під час ревізії 1545 р. ревізор повинен був перевірити джерела грошових надходжень із староства до Скарбу та використання державних коштів на будівництво і ремонт замкових веж, городень, на озброєння й зарплату замкових пушкарів³.

В ході ревізії 1545 р. великокнязівський ревізор мав з'ясувати, яка кількість маєтностей була передана у приватне володіння, а яка залишилася у власності державних замків. Ці зібрані та зафіксовані дані повинні були в подальшому допомогти Скарбові припинити незаконне привласнення державних маєтностей магнатами та шляхтою. Всі ті, хто мав такі маєтності мали з'явитися на сеймики із своїми привілеями та ознайомити ревізора із ними. В цей час у багатьох населених пунктах, які були розташовані на головних торговельних шляхах, з'являлося багато нових приватних митниць, що створювало додаткові перешкоди у торговельно-економічному розвитку міст та містечок, а найголовніше призводило до зменшення сум митних зборів із державних комор, які в свою чергу повинні були надходити до господарського Скарбу. Тому ревізор мав перевірити всі митниці і виявити ті, які працювали незаконно та завдавали збитків державним митницям⁴.

Ревізія 1545 р. відбувалася під час перебування Кременецького староства у володінні королеви Бони. В ревізії Кременецького замку 1545 р. зафіксовано перелік городень (33) й осіб, які повинні їх утримувати в належному стані, а також містяться відомості про вежі (над ворітьми, Черлену та над новим домом)

³ Кравченко В. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. Київ, 2005. с. 12.

⁴ Там само. с. 15-16.

та забудову замкового подвір'я. Окрім цього, містяться дані про забезпечення Кременецького замку зброєю, боєприпасами і провіантом, а також його доходи та витрати. Нагляд за будівництвом замків і підтримкою їх у належному стані здійснювали старости, намісники та державці. За період перебування Кременецького староства у власності королеви Бони змінилося декілька старост, але найбільше зусиль для розбудови замку і розвитку його господарства доклав Станіслав Фальчевський. Навіть під час ревізії 1545 р. кременецькі міщани дуже добре відгукувалися про колишнього старосту⁵.

Відомостей про місто Кременець в ревізії 1545 р. небагато. В ревізії 1545 р. зафіксовано, що в місті проживали люди різних національностей, а саме: чехи, німці, поляки, литовці та русини. Але в ревізії відсутні відомості про повинності кременецьких міщан та доходи з міста. Ревізія 1545 р. містить перелік замкових сіл і дворів (всього їх було 18), кількість мешканців та повинності, які вони виконували на замок. В цьому документі зафіксовані села, які раніше перебували у власності Кременецького замку, а з часом перейшли за певні вислуги у користування князів, панів та зем'ян. Ревізор також звернув увагу на занедбаність міських укріплень та зруйнований міст над ставком. Кременецькі міщани скаржилися на старосту, який не дбав про добробут міста. В ревізії Кременецького замку 1545 р. зафіксовано скарги кременецьких міщан на нові незаконно запровадженні мита, а також на панів і старосту, які забороняли їм їздити до міських дібров й борів по деревину і дрова⁶.

В 1552 р. під час старостування Петра Семашка було здійснено ревізію Кременецького замку та належної йому сільської округи. Цікавим є те, що ревізори та обставини укладання цього документу є невідомими. В ревізії 1552 р. вказано, що в замку знаходилося три вежі (Черлена, над ворітьми та мурована) та кількість городень збільшилась до 34, оскільки відбулися розбіжності в

⁵ Собчук В. Д. Кременецький замок. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. с. 87.

⁶ Кравченко В. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. Київ, 2005. с. 19.

узагальнені кількості цих споруд⁷. Ревізія Кременецького замку 1552 р. доповнює дані попередньої. В ній вже зафіксований поділ міщан на дві частини – замкового присуду та під магдебурзьким правом, яке також поширювалося і на передміщан. В ревізії 1552 р. містяться дані про кількість будинків у місті Кременець. Станом на 1552 р. в місті знаходилося 376 будинки, які перебували під замковим присудом, а також під юрисдикцію кременецького старости належало 50 будинків єврейської громади та 55 на Запоточчі і «від Липовиці»⁸. На час ревізії 1552 р. в місті Кременець було щонайменше 481 будинки, ці дані дозволяють приблизно підрахувати чисельність населення. З ревізії Кременецького замку 1552 р. дізнаємося, що кожний кременецький міщанин сплачував податок у розмірі 6 гроші, а хто утримував лан, то мав сплачувати по 12 гроші, а в ревізії 1545 р. таких даних не зафіксовано⁹. Вже в ревізії 1552 р. містяться дані і про доходи та витрати міста Кременець, яких у попередній ревізії не було зафіксовано. Ревізія 1552 р. фіксує відомості про села, які належали до Кременецького замку, перераховано кількість димів і дворич, а також млинів, ставків та худобу, яку тримали селяни та їх повинності.

Окрему групу скарбових документів (приватних) становлять, так звані подавчі інвентарі, тобто описи маєтків, які склалися під час передачі королівщин (державних володінь) новим державцям. В деяких випадках навіть у приватних маєтках заміна урядника могла супроводжуватися перевіркою їх стану та складанням подавчих інвентарів. Інвентар Кременецького староства 1548 р. відноситься до подавчих інвентарів, тому що був створений при передачі Кременецької волості новому старості – Івану Богушевичу Боговитиновичу. У зв'язку з його призначенням, за розпорядженням королеви Бони кобринський

⁷ Харлінська І. Ревізії 1545 та 1552 рр. як джерело до вивчення соціально-економічного життя Кременецького староства. *Історія, культура та освіта Волині у науковій спадщині Олександра Цинкаловського: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю від дня народження вченого (26 квітня 2023 року, м. Луцьк)*. Луцьк: Волинський ІІПО, 2023. с. 267.

⁸ Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. с. 55.

⁹ Ревізія Кременецького замку 1552 р. *Архив Юго-западной России*. Киев.: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. С. 23 – 35.

староста Станіслав Фальчевський, який раніше старостував у місті Кременець й добре знав стан справ, провів ретельну інвентаризацію староства та міста. Її результати відображені у двох актах, які були з'єднанні в один документ, перший із них датований 27 вересням, а другий – 1 жовтнем. Ці документи були завірені писарем скарбу Великого князівства Литовського Яном Ісайковським, але зважаючи на великий обсяг роботи, їх складала декілька осіб, які використовували попередні матеріали описово-статистичного характеру¹⁰. Можна припустити, що королева Бона при зміні кожного урядника наказувала проводити описи своїх маєтностей¹¹.

Цінність подавчого інвентаря 1548 р. полягає в тому, що він детально описує місто Кременець, замок та його сільську округу, а також дозволяє охарактеризувати діяльність кременецького старости – Щасного Герцика (1544 – 1547 рр.), оскільки в ревізії 1545 р. міщани скаржилися на те, що він не дуже добре виконує свої обов'язки та не піклується про добробут міста Кременець. В інвентарі Кременецького староства 1548 р. зафіксовано перелік мешканців міста, передмість та сіл, вуличну структуру міста Кременець, а також подано інформацію про господарський стан волості, свідчення про селянське землекористування та забезпечення селянських господарств робочою худобою. Цей документ є більш інформативним, ніж ревізія 1545 р., в якій більшу увагу було приділено саме опису Кременецького замку, а не центру староства¹².

Інвентар 1548 р. фіксує в місті Кременець 512 міських і передміських будинки. За інвентарем 1548 року також можна простежити національно-релігійний склад населення того часу. Зокрема, наявність на «вулиці від лазні» церкви руської говорить про наявність населення, що сповідувало православ'я, тобто українців, а «вулиця Мала за костьолом» дозволяє припускати про наявність в місті Кременець населення, що сповідувало католицизм, у більшій

¹⁰ Собчук В. Д. Кременецький замок. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. С. 82.

¹¹ Інвентар Кременецького староства 1548 року / В.Б. Атаманенко. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2007. Вип.8. С. 9.

¹² Там само. С. 9-10.

мірі можна вважати, що це були поляки. «Вулиця Жидівська, де доктор мешкає» та «вулиця Велика Жидівська» вказують на те, що в місті проживав значний прошарок єврейського населення¹³. Станом на 1548 р. в місті Кременець проживали представники всіх народів, які були зафіксовані в ревізії 1545 р., а саме: чехи, німці, поляки, литовці та русини. Чужоземці, які отримували право на проживання в місті Кременець та обіймання міських посад, у переважній більшості випадків підлягали магдебурзькому присуду, що було вигідно замковій адміністрації. Адміністрація королеви Бони спрямовувала всі свої зусилля на збільшення людності міста Кременець та сіл волості. Майже третина господарств Кременецького староства були новоосаджені або створені новоприбулими господарями, у тому числі пінчуками й кобринцями, які були вихідцями з поліських маєтків королеви Бони. Нові господарства могли довгий час перебувати на волі за наказом королеви Бони, такі дані зафіксовані в ревізіях 1545 та 1552 рр. Вже обсяг подальших повинностей їм встановлювали за домовленістю із старостою¹⁴.

У подавчому інвентарі 1548 р. описано Кременецький замок, його озброєння, запаси провіанту, а також села та млини, які до нього належали. В інвентарі 1548 р. зафіксовано, що замок перебував у хорошому стані, а ось міст був у дуже поганому стані, тому потрібно будувати новий із каменю або дерева. Вже в інвентарі 1548 р. вказано, що на території замку була збудована церква Святого Михайла, яка в ревізії 1545 р. ще не згадується. В інвентарі 1548 р. немає переліку городень та осіб, які повинні їх утримувати в хорошому стані, а також не згадуються доходи та витрати Кременецького замку, адже в ревізіях 1545 та 1552 рр. містяться такі дані. В інвентарі 1548 р. згадується віленський біскуп Януш, який раніше володів Кременецьким староством, оскільки він упорядкував городову й мостову повинності місцевих землевласників, оновив (значною

¹³ Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половині XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. с. 58.

¹⁴ Там само. с. 58.

мірою власним коштом) запущені оборонні споруди, забезпечив замок зброєю і боєприпасами та в результаті за кілька років привів його в належний стан¹⁵.

Найбільш інформативним документом описово-статистичного характеру є люстрація міста Кременець 1563 р. На момент складання цього опису старостою Кременецької волості був князь Микола Збараський. В 1556 р. Кременецьке староство переходить у власність короля Сигізмунда II Августа, певний час кременецьким старостою залишався Петро Семашко. Після його смерті в 1560 р., деякий час старостував Іван Волович, а вже 28 листопада 1560 р. король призначив на його місце князя Миколу Збараського. Важливим моментом є те, що в 1565 р. через фінансові проблеми король заставив Кременецьку волость князеві Миколі та не мав змоги віддати йому борг. Тому після смерті князя Збараського Кременецьке староство перейшло у спадок його синові Янушу, який урядовав тут аж до 1608 р.¹⁶

Люстрацію міста Кременець і староства 1563 р. було створено для потреб Скарбу з метою перевірки стану володінь, які Сигізмунд II Август відібрав у королеви Бони. Трохи раніше, так само описали інші маєтності королеви на Волині – Ковельське староство. Опис 1563 р. відобразив високий рівень системи обліку, який був напрацьований державними урядниками. Цей документ чітко фіксує розміри земельних наділів, що пов'язує його створення із завершенням волочної поміри, яку активно проводила королева Бона у своїх володіннях. У результаті значно зросли розміри землі, яка перебувала в користуванні кременецьких міщан. В інвентарі 1548 р. було зафіксовано, що більшість міщан зовсім не володіли земельними наділами, а вже станом на 1563 р. ситуація кардинально змінилася. Опис 1563 р., як і подавчий інвентар 1548 р. фіксує перелік міщан, їхню власність та повинності¹⁷. Вже в описі 1563 р. кількість міських вулиць, порівняно з 1548 р. зменшилася з 11 до 9 (враховуючи і Ринок),

¹⁵ Собчук В. Д. Кременецький замок. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. С. 88.

¹⁶ Собчук В. Д. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення. *Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. 231. С. 392.

¹⁷ Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половині XVI – першої половині XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. с. 59-60.

але вулична система поширилася на передмістя. Проте кількість людей, які проживали на цих міських вулицях значно зросла. В описі 1563 р. містяться дані про два передмістя – Вишневецьке та Сапанівське (Запоточчя), на яких зазвичай оселялися новоприбулі або незаможні міщани. На передмістях знаходилися, особливо на Запоточчі, шляхетські садиби, на яких переважно розташовувалися городи та садки, лише деколи тут були помешкання. Площа передміської забудови майже не поступалася міській¹⁸.

В описі 1563 р. вміщено відомості про етнічний склад населення міста Кременець, який залишився практично тим самим, що був у попередніх документах описово-статистичного характеру, але співвідношення між різними групами частково змінилося. Помітно, що чисельність єврейської людності збільшилася, а польська значно зменшилася, але в цей час розпочалося активне зростання в місті українського населення. Станом на 1563 р. етнічні групи склали близько 13 % всіх мешканців міста Кременець, але деякі прізвища не відображають етнічної належності їх носіїв¹⁹. Люстрація 1563 р. фіксує, що в місті Кременець проживали турки, молдавани, німці, литовці та чехи. Ще в першій половині 60-х рр. XVI ст. в Кременецькому старостві оселилися кілька вихідців із Московської держави, які під час війни перейшли на литовський бік. Станом на 1563 р. в Кременецькій волості проживали московити – Омелян Офрасимович Ушак, Лев Тимофійович Зверов, Захаріяш П'ятий та Володимир Семенович Заболотинський. Згідно з господарським листом Омелян Офрасимович Ушак та Лев Зверов отримали по 60 бочок землі під дворові поля в Куликові, П'ятий отримав господарський двір Малий Сапановець, а Заболотинському дісталася село Лепесівка²⁰. Етнічний склад міста Кременець та всієї волості збільшувався за рахунок новоприбулих жителів, які з різних причин оселялися тут.

¹⁸ Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половині XVI – першої половині XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. с. 60.

¹⁹ Сас П.М. Феодальніе города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Київ, 1989. с. 34.

²⁰ Собчук В. Д. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення. *Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. 231. с. 394.

В описі 1563 р. вже в ширшому обсязі зафіксовано ремісничі спеціальності, які були представлені в місті Кременець. В цілому нараховувалося 35 ремісничих спеціальностей, яких станом на 1548 р. було всього 26. Згідно з описом 1563 р. в місті Кременець існував цеховий устрій, оскільки в документі згадується цехмістер Сенько Пішка та 15 цехових майстрів, які повинні були платити до Скарбу по 15 грошів на рік²¹. В місті Кременець швидкими темпами розвивалася торгівля. Станом на 1563 р. в місті було розташовано 70 торгових крамниць, які знаходилися біля ратуші. Ще в 1540 р. королева Бона надала право на проведення ярмарків у місті Кременець на свята Святого Варфоломія та Луки²².

Люстрація 1563 р. містить дані і про Кременецьку волость. Порівняно з попередніми документами описово-статистичного характеру, опис 1563 р. містить ширші відомості про стан волості. В описі 1563 р. зафіксовано кожне село, яке перебувало в складі Кременецького староства, кордони волок, які в свою чергу були розділені на три поля, а також вказано їхніх власників та оплата за користування ними. В переважній більшості волоки були з середнім ґрунтом, хоча зустрічалися із хорошим та поганим. В люстрації 1563 р. є дані про кількість сільських сіножатей, застінків, млинів і садків, а також вказуються податки, які селяни повинні були сплачувати. Станом на 1563 р. в Кременецькому старостві відбувалося описання земель зем'ян, які за новою постановою польського короля Сигізмунда II Августа, розмежовувалися за новими мірами («Устава на волоки» 1557 р.)²³.

Податкова документація другої половини XVI – першої половини XVII ст. представлена – поборовими та подимними реєстрами. Після Люблінської унії 1569 р. на українських землях запроваджується новий податок – «побор», який збирався з усього непривілейованого міського та сільського населення, які

²¹ Безейко А. Соціально-економічний розвиток міста Кременця у XVI столітті. *Актуальні питання історії та культури України. Україна і світ*. Острог, 2013. Вип. 3. С. 11-12.

²² Теодорович М. Город Кременец Вольнской губернии: исторический очерк. Почаев, 1890. с. 18.

²³ Люстрація міста Кременець 1563 р. *Архив Юго-западной России*. Киев.: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. С. 42–128.

володіли нерухомістю, займалися ремеслом чи промислами та користувалися землею²⁴.

В поборових реєстрах було зафіксовано розміри земельних наділів, ремісничі категорії населення, перелік чоловічого населення та розмір сплачуваних ними податків. Поборові реєстри Волинського воєводства збереглися лише за 1570, 1577, 1583 та 1589 рр., які були опубліковані О. Яблоновським у серійному виданні «Zródła dziejowe». На основі поборових реєстрів О. Яблоновський проводив підрахунок населення воєводств у другій половині XVI ст. Під час підрахунку виникають деякі складності, оскільки побор збирали із земельних наділів, млинів, ступ, рудень, а також його сплачували торговці, ремісники та інші. Побор також могли збирати з одного господаря по декілька разів, наприклад, окремо за землю, млин та ремесло²⁵.

У поборовому реєстрі 1570 р. відображено, що в місті Кременець знаходилося всього 485 будинки, що було досить мало, оскільки станом на 1563 р. нараховувалося вже 1000 будинків. Виникають також питання щодо кількості ремісників (11) та торговців (8) у місті, тому що в 1563 р. навіть окремі спеціальності мали більше представників, наприклад, 21 м'ясник і 18 шевців²⁶. Поборовий реєстр 1577 р. фіксує подвійний податок із житлових будинків у розмірі 80 злотих та 40 злотих чопового. Кожний єврей повинен був сплачувати поголовне, що дозволяє визначити їх чисельність у місті, оскільки кременецькі євреї станом на 1577 р. сплатили 100 злотих. У реєстрі 1577 р. також вміщено кількість ремісничих спеціальностей, які знаходилися в місті Кременець. Поборовий реєстр 1583 р. містить відомості про те, що кременецькі міщани сплатили тільки податки від занять торгівлею та ремеслом. Причиною таких

²⁴ Атаманенко В. Б. Склад описово-статистичних джерел з історії Волині XVI – першої половини XVII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 13. С. 563.

²⁵ Рибачок І. О. Джерела вивчення історичної демографії Волині другої половини XVI - першої половини XVII століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2009. Вип. 27. С. 311.

²⁶ Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С. 60.

низьких відомостей про місто може бути спустошення Південної Волині під час нападів татар у 70-х рр., хоча, в першу чергу постраждало передмістя. В поборовому реєстрі 1583 р. зафіксовано всього 56 осіб, які займалися на той час ремеслом та торгівлею в місті Кременець²⁷.

Вперше на українських землях подимний податок почали збирати з 1629 р. Подимним податком обкладалися сільське і міське населення, в тому числі і єврейська громада, православне духовенство та частково шляхта. Цей податок збирали з усіх будинків, в свою чергу, побор не брали із новоосаджених, погорілих та спустошених господарств. Подимне 1629 р. дозволяє обрахувати чисельність сільського та міського населення в першій половині XVII ст.²⁸ Недоліком подимного реєстру 1629 р. є те, що при його складанні певна кількість димів була не вказана, оскільки в цьому були зацікавлені їхні власники, які не хотіли сплачувати за них податки. В подимному реєстрі майже не зафіксовано відомостей про соціальну, професійну, національну та статеву структуру населення²⁹.

У подимному реєстрі 1629 р. зафіксовано, що в місті Кременець знаходилося 1224 будинки. Як і раніше населення в місті поділялося на дві юрисдикції – міську та старостинську, а також існували юридики. В подимному реєстрі 1629 р. зазначено, що населення міста Кременець складалося з таких категорій: старостинські піддані – 507; міщани, на яких поширювалося магдебурзьке право – 436; євреї – 169; церковні піддані – 88 (церква Спаса – 17, кременецькі францисканці – 25) та піддані шляхти (панів Лідихівських, Ю. Фрика, Я. Білецького, О. Жвана Делешкана, В. Хржановського) – 63 родини. Можливо в цей час у місті Кременець була більша кількість димів, за рахунок не врахованих у подимному реєстрі 1629 р. шляхетських будинків із юридиками,

²⁷ Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половині XVI – першої половині XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. с. 61-62.

²⁸ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. с. 9-10.

²⁹ Рибачок І. О. Джерела вивчення історичної демографії Волині другої половині XVI - першої половині XVII століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2009. Вип. 27. С. 312.

підданих костелу та інших храмів, а також шпиталю. Місто Кременець за кількістю населення на Волині поступався лише Острогу, яке складалося із трьох поселень³⁰. Подимний реєстр 1629 р. дозволяє підрахувати чисельність сільського населення Кременецького староства, а також фіксує посесорів та дідичів. Подимне 1629 р. містить відомості про церковні володіння та кількість їхніх жителів. Чималі землі мала церква латинського та східного обрядів, а вірменських церков у Кременецькому старостві не було³¹.

В першій половині XVII ст. на українських землях було поширено практику люстрування, тобто регулярна перевірка прибутковості державних володінь (королівщин), яка ще була запроваджена в 1564 р. На люстрації покладалися не тільки фіскальні, але й правові та ревізійні функції, тому в їхню документацію потрапляли різноманітні привілеї. Але через невелику кількість державних маєностей на Волині, цей різновид описово-статистичних джерел є не дуже репрезентативним для цих земель в територіальному відношенні, оскільки тут переважали приватні володіння. Під час люстрування державних маєностей, основна увага приділялася перевірці прибутків та джерел їхнього надходження. Найбільшими за розмірами королівщинами на Волині були – Кременецьке та Ковельське староства. Кременецьке староство люструвалося в 1616 та 1628 рр.³²

На момент проведення люстрації 1616 р. кременецьким старостою був син князя Януша Збараського Криштоф. В люстрації 1616 р. перераховано кількість будинків, які знаходилися на вулицях міста Кременець, а також відображено відомості про належні до Кременецького староства села та сплачуванні з них податки. Люстрація 1616 р. фіксує доходи з міста Кременець та належних староству сіл, а також містить дані про урожай і прибутковість фільварків

³⁰ Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половині XVI – першої половині XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. с. 62.

³¹ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. с. 90.

³² Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половині XVI – першої половині XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. с. 62.

(Нижня Вілія, Шпиколоси, Пляшівка та Рудка), які знаходилися при Кременецькому старостві. Станом на 1616 р. в місті Кременець нараховувалося 9 вулиць (разом із Ринком), тобто їх кількість не зменшилася із 1563 р., а також залишилося два передмістя – Вишневецьке та Сапанівське³³. В люстрації 1616 р. немає переліку міського та сільського населення, а також не зафіксовано ні однієї ремісничої спеціальності. Але в люстрації 1616 р. згадуються городи та волоки, які утримували кременецькі міщани, тому можна вважати, що вони переважно займалися землеробством. З кожної волоки та городу міщани повинні були сплачувати чинш. Люстрація 1616 р. фіксує привілеї, які король Сигізмунд III Ваза надав кременецькому війтівству³⁴.

Вже під час проведення люстрації 1628 р. в Кременецькому старостві старостував князь Януш Вишневецький. Люстрація 1628 р. є дотичною до люстраційного акту 1616 р. Люстрація 1628 р. фіксує привілеї, які були надані Сигізmunдом III Вазою та попередніми королями кременецьким міщанам. В люстрації 1628 р. так само, як і в попередній немає даних про населення міста Кременець. Люстрація 1628 р. не містить відомостей про вуличну структуру міста Кременець. В люстрації 1628 р. згадуються відомості про отців-францисканців, оскільки в попередніх джерелах описово-статистичного характеру про них даних не було зафіксовано. Відомо, що в 1607 р. в місті Кременець луцький біскуп Марцін Шишковський збудував францисканський монастир за кошти королеви Бони, які вона виділила ще в 1538 р.³⁵

Люстрація 1628 р. фіксує села, які належали до Кременецького староства, їхні фільварки (Цеценівці, Нижня Вілія, Шпиколоси, Пляшівка та Воронівці), млини та ставки, а також доходи із них. В люстрації 1628 р. містяться дані про села (Немиринці, Рудка та Двірець), які перебували у приватній власності.

³³ Баран В. Крем'янецьке староство: люстрація 1616 року. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. С. 18.

³⁴ Там само. С. 17-23.

³⁵ Źródła dziejowe. Lustracje królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. T. V. s. 184.

Цікавим є те, що одне з найбільших міст Волині – Кременець в люстрації 1628 р. класифікується як «містечко» та «місто»³⁶.

Отже, Кременецьке староство в другій половині XVI – першій половині XVII ст. представлене різноманітними видами джерел описово-статистичного характеру, які дозволяють в повній мірі дослідити його соціально-економічне становище. Кременецьке староство було одним із найбільших державних володінь на Волині, тому в ньому регулярно проводилися перевірки його стану. Найкраще Кременецьке староство забезпечене документами описово-статистичного характеру для другої половини XVI ст., оскільки в цей час перебувало у власності королеви Бони. Дані, які містять документи описово-статистичного характеру є цінними для вивчення соціальних та економічних процесів у Кременецькому старостві, але кожне із них не в усій повноті розкриває ці проблеми, тому вони потребують доповнення інформації із джерел інших категорій. Кременецьке староство представлене різними категоріями документів описово-статистичного характеру, а саме – державними ревізіями українських замків 1545 та 1552 рр., подавчим інвентарем 1548 р., описом 1563 р., люстраціями 1616 та 1628 рр., а також податковою документацією (поборовими реєстрами – 1570, 1577, 1583 та 1589 рр., подимний реєстр 1629 р.).

³⁶ Źródła dziejowe. Lustracje królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. T. V. s. 170-173.

Розділ 2. Документи державного обліку.

Джерела описово-статистичного характеру відіграють важливу роль для вивчення соціально-економічних, історико-демографічних аспектів та урбанізаційних процесів у Кременецькому старостві в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Кременецьке староство було державним володінням (королівщина), в якому регулярно проводилися перевірки його соціально-економічного становища. Тому староство добре забезпечене різноманітними документами державного обліку – ревізіями українських замків 1545 та 1552 рр., подавчим інвентарем Кременецького староства 1548 р., люстрацією 1563 р. та люстраціями 1616 і 1628 рр. Ці документи описово-статистичного характеру дозволяють прослідкувати за змінами в соціально-економічному житті Кременецького староства впродовж зазначених років та доповнити інформацію одне одного.

Ревізія Кременецького замку 1545 р. була проведена Левом Потійовичем Тишкевичем за наказом короля Сигізмунда I. Перед прибуттям до міста Кременець ревізор надіслав листа до кременецького старости Щасного Герцика з вимогою підготуватися до ревізії та зібрати всіх князів, панів та зем'ян повіту. В ревізії 1545 р. зафіксовано, що ревізор прибув до міста Кременець у вівторок 21 липня (3 серпня), на другий день після свята Іллі, але на місці він не зустрів нікого, тому був змушений відправити листи до всіх повітників із проханням негайно з'явитися для проведення ревізії. Деякі з них просто прислали слуг із повідомленням, що вони нібито не отримували листа й нічого не знали про ревізію, а також просили перенести зібрання на пізніший час. З цього можна зробити висновок, що землевласники просто не хотіли з'явитися для проведення ревізії, хоча в джерелі вказано, що відстань від їхніх маєтків до замку була невеликою, до найдалшого з них не більше дев'яти миль (бл. 70 км)³⁷. В ревізії 1545 р. вказано, що Лев Потійович Тишкевич, не чекаючи на приїзд князів, панів

³⁷ Харлінська І. Ревізії 1545 та 1552 рр. як джерело до вивчення соціально-економічного життя Кременецького староства. *Історія, культура та освіта Волині у науковій спадщині Олександра Цинкаловського: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю від дня народження вченого (26 квітня 2023 року, м. Луцьк)*. Луцьк: Волинський ІППО, 2023. с. 264.

та зем'ян, розпочав роботу. В ревізії 1545 р. містяться списки осіб, які не з'явилися на ревізію та тих, хто все ж таки не знехтував нею³⁸.

Ревізія 1545 р. зазначає лише деякі відомості про місто Кременець, оскільки вона була спрямована безпосередньо для перевірки стану укріплень Кременецького замку. Всі дані, що потрапили в опис, походили з візуального ознайомлення ревізора із замком та зі слів осіб, які з'явилися на ревізію. Більш детально про замок могли розповісти кременецькі судді – Семен Цата, Гнівош Словицький, городничі та інші старші, але вони не були присутні під час опису. З ревізії 1545 р. дізнаємося, що Кременецький замок мав три вежі (над ворітьми, Черлену та над новим домом) та 33 городні (25 дерев'яних городень, які князі й зем'яни робили на мурі та 8 городень, які ще зараз не зроблені)³⁹, а також кому належала відповідальність за утримання їх у належному стані. В акті ревізії 1545 р. практично кожна із городень, за винятком тих, що припадають на мур були без бланкування та характеризуються словами «добра есть», але зазначено, що всі вони потребують «бачности и опатрности», зокрема, встановлення віконниць до вікон у мурі, бо вітер забиває всередину дощ, що дуже шкодить дерев'яним городням і мурові⁴⁰. В ревізії дуже позитивно описується діяльність колишніх кременецьких старост – біскупа Януша та Станіслава Фальчевського, які активно дбали про добробут та вдосконалення замку⁴¹.

Ревізія 1545 р. фіксує дані про забезпечення Кременецького замку озброєнням. Станом на 1545 р. при замку знаходилося 29 гармат, а саме: 6 гармат, які стояли проти замкової шиї на бланкуванні кузьминської роботи; 4 гармати на спіжарнях, які захищали ту саму шию і замковий міст; 4 гармати на новому домі від мосту, який почав ще будувати біскуп Януш; 1 гармата на землі біля воріт;

³⁸ Ревізія Кременецького замку 1545 року / В. Кравченко. *Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків*. Київ, 2005. С. 193.

³⁹ Собчук В. Д. Кременецький замок. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. с. 89.

⁴⁰ Сас П.М. Феодальні міста України в концe XV – 60-х годах XVI в. Київ, 1989. с. 99.

⁴¹ Харліньська І. Ревізії 1545 та 1552 рр. як джерело до вивчення соціально-економічного життя Кременецького староства. *Історія, культура та освіта Волині у науковій спадщині Олександра Цинкаловського: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю від дня народження вченого (26 квітня 2023 року, м. Луцьк)*. Луцьк: Волинський ІППО, 2023. с. 265.

дві мортири лежали на землі; 11 гармат, які стояли наготові в спеціально відведеній шопі та один пищик (найбільша гармата). Ревізор у ревізії 1545 р. зазначав, що ці гармати далеко перевозити не можна було, оскільки колеса під ними струхлявіли, а також невідомо, чи зможуть їх перевезти через міст, який був у поганому стані. Окрім цих гармат, у замку було ще 10 гаківниць із порохівницями й формами, а також 33 рушниці. Про наявність у Кременецькому замку сірки, пороху, селітри та куль, кременецький староста Щасний Герцик повідомляти не хотів, оскільки це все було описано в реєстрах королеви Бони⁴². Бачимо, що станом на 1545 р. Кременецький замок був достатньо забезпечений зброєю, але відомостей про боєприпаси на жаль немає.

В ревізії 1545 р. зафіксовано, що у Кременецькому замку були три пушкарі (Матус, Ян та Ганус), яким платили по 10 кіп литовських грошей та по одному льонському сукну із великого луцького мита, загалом вони отримували 30 кіп і три сукна. Але за словами цих пушкарів, від Різдва Христового і до моменту проведення ревізії, їм ще не заплатили за службу⁴³.

За ревізією 1545 р. до Кременецького замку належали ряд сіл: Підгайці, Жолоби, Вілія і двір, Двірець, Колосова, Шпиколоси, Дунаїв, Рудка, Куликів, Цеценівці, Демківці, Лепесівка, Радошівка, Воронівці, Осники, Білозірка та Двір Кокорів (див. додаток 1). Село Підгайці («давнє кременецьке»), в якому проживало 29 осіб, із яких 8 працювало в підлісецькому млині, а також всі жителі ходили на «пашну замкову роботу» (кожного року по три дні орали землю весною, восени три дні заготовлюють паренину для худоби, а також повинні були посіяти збіжжя, зібрати і сховати його). В селі Жолоби проживало 12 тяглових селян, які працювали на замок: орали, сіяли та збирали урожай, перемелювали зерно для замку, а також вказано, що дві людини сплачували данину: один дав на рік відро прісного меду, другий дві «седлі», а шестеро слуг

⁴² Собчук В. Д. Кременецький замок. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. С. 106.

⁴³ Там само. С. 108.

путніх служили конем⁴⁴. В селі Вілія жило 10 тяглових селян, які ходили на «пашну замкову роботу», окремо двоє чоловік на «вроце сидят»: один дав на замок півкопи грошей, а другий копу грошей у рік. В селі Колосова проживало 8 тяглових селян, які також ходили на «пашну замкову роботу», чотири путні слуги служили конем, а також кожного року на замок давали 20 овець. В селі Шпиколоси проживало 11 тяглових селян, які ходили на орну роботу, 14 слуг путніх служили конем та давали на замок у рік 20 овець⁴⁵. Село Цеценівці біскуп Януш купив у Борсука, в ньому проживало 9 тяглових селян, а також знаходився спущений ставок. В селі Демківці проживало 9 тяглових селян, які ходили на орну роботу, двоє чоловік сиділи на «вроце», а також давали на замок кожний рік копу грошей, по двоє гусей та курей. При селі Лепесівка проживало аж 60 осіб, які кожного року на замок давали чинш у розмірі 11 кіп грошей, вівса 19 мірок, косили сіно два рази на рік, а слуги путні служили конем. Села Воронівці (20 осіб), Осники (14 осіб) та Білозірка (2 осіб) були новоосілими, тому селяни сиділи на волі. Селяни із села Кокорів не були присутні на ревізії, але із слів інших селян, вони ходили на «пашну роботу», а також у цьому селі розташовувалося три ставки, які спущені та знаходився млин замковий на два колеса. Про інші податки селян для замку ніхто не повідомляв, оскільки доходи та пожитки Кременецького замку були подані до Скарбу королеви Бони⁴⁶.

В цьому документі зафіксовані дані про села, які раніше належали до Кременецького замку, але потім перейшли за певні вислуги у користування князів, панів та зем'ян. Наприклад, село Птиче було віддано кн. К.І. Острозькому, села Антонівці, Стіжок та Тилявка із слугами перейшли до кн. Василя Четвертинського, а на момент ревізії 1545 р. їх тримав його син князь Матвій. Село Діброве було віддане в користування небіжчику князю біскупу Михайлу Денисовичу за теперішнього городничого, але тепер воно належало

⁴⁴ Ревізія Кременецького замку 1545 року / В. Кравченко. *Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків*. Київ, 2005. с. 203.

⁴⁵ Там само. с. 204.

⁴⁶ Там само. с. 205.

княгині Ільїній Острозькій. Село Білу Криницю вислужив Богдан Білокриницький, але зараз половину тримав кн. Ждан Чорторийський, а другу половину дружина Білокриницького. В ревізії 1545 р. згадуються села Красилівського замку: Кузьмин, Кобиля, Западинці, Яворовці, Чернятин, Голеньки, Губин, Росоловці та Черлевиці, які відійшли в користування кн. К.І. Острозькому⁴⁷. В ревізії 1545 р. не зазначено, за яку саме плату перейшли ці села в користування цим землевласникам.

В ревізії 1545 р. подаються дані і про місто Кременець. Під час ревізії був присутній кременецький війт, який розповів Леву Потійовичу про бурмистра і райців, які були різної національності: чехи, німці, ляхи, литвини та русини. Вони погано виконували свої обов'язки, оскільки не мали над собою вправного урядника, який слідкував би за їхньою роботою. Міщани згадували, що попередній староста Станіслав Фальчевський слідкував за урядниками, а теперішній кременецький староста Щасний Герцик, зовсім не дбає про це. Тому в ревізії 1545 р. згадується, що навколо міста знаходився паркан, який був у поганому стані через пожежу, а також під час зливи ставок прорвав міст і ніхто не усунув ці проблеми⁴⁸.

В акті 1545 р. також зафіксовано скарги кременецьких міщан на нові незаконно запроваджені мита на ярмарках і торгах, які значно підвищилися. Наприклад, в м. Дубно кн. В.К. Острозький з одного возу брав по три гроші; в Олиці брали із возу по грошу, а з вантуха хмелю по 12 грошей; в Степані з вантуха хмелю брав по 12 грошей (на милість королеви); в Дубровиці князь Дубровицький брав із возу по 2 гроші, а з вантуха хмелю по 12 грошей; в Клевані князі Чорторийські брали по два гроші із возу; в Бережцях (Івашко Бережецький), Перятині (Василь Батковський) та в Мирогощі (Гнівош Єловицький) брали з возу по грошу; в Вишневі кн. Дмитро Вишневецький та в Колодному княгиня Ілльїна

⁴⁷ Ревізія Кременецького замку 1545 року / В. Кравченко. *Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків*. Київ, 2005. с. 206.

⁴⁸ Там само. с. 206.

Острозька з возу брали по два гроші; в Збаражі, Волочищах князь Микола Збараський із своєю мамою з кожного возу брали по 2 гроші; у Пінську з вантуха хмелю брали по 12 грошей; в Білокриниці Ждан Білокриницький з возу брав по півгроша. В місті Кременець митники брали із степанців, рівнян та інших гостей міста з кожного візка солі по 4 гроші. В Почаєві з міщан брали із кожного возу крамного по 2 гроші, а з бочки пива або меду по грошу. Цікавим є те, що кременецькі міщани, коли купляли собі вола або яловицю, повинні були сплатити на замок по грошу, а в Дунаєві гребельне по пенязь⁴⁹. Міщани також скаржилися на те, що староста забороняв їм їздити до міських дібров та лісів по деревину та дрова, а зем'яни Бережецький, Андрузький та Людвигський крали їхніх коней та вози. На жаль, ревізія 1545 р. немає відомостей про чисельність населення міста Кременець та даних про повинності кременецьких міщан та доходів із міста⁵⁰.

Після завершення ревізії Кременецького замку Лев Потійович Тишкевич поїхав у напрямку подільських замків через Кузьминську волость і, не маючи на це жодного поручення від короля, із власної ініціативи порахував села Красилівського замку (їх було всього 9), які раніше належали до Кременецького замку, але за рішенням короля Сигізмунда I були відібрані та передані князю Костянтинові Острозькому. Ревізор підрахував села кузьминських бояр (33), які належали Красилівському замку, а також виявив 16 пустих сіл. Всього в Кузьминській волості було нараховано 73 боярських та пустих селищ⁵¹.

В 1552 р. під час старостування Петра Семашка було здійснено ревізію Кременецького замку та належної йому сільської округи. Цікавим є те, що ревізори та обставини укладання цього документу є невідомими. В ревізії 1552 р. вказано, що в замку знаходилося три вежі (Черлена, над ворітьми та мурована)

⁴⁹ Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина / В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. Київ: Наукова думка, 1990. с. 70-71.

⁵⁰ Харлінська І. Ревізії 1545 та 1552 рр. як джерело до вивчення соціально-економічного життя Кременецького староства. *Історія, культура та освіта Волині у науковій спадщині Олександра Цинкаловського: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю від дня народження вченого (26 квітня 2023 року, м. Луцьк)*. Луцьк: Волинський ІІПО, 2023. с. 267.

⁵¹ Кравченко В. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. Київ, 2005. с. 19.

та кількість городень збільшилось до 34 (див. додаток 2), оскільки відбулися розбіжності в узагальненій кількості цих споруд⁵². Деякі із цих городень на момент проведення ревізії 1552 р. перебували в поганому стані, а саме: без накриття та помосту (городні сіл Двірець, Мокрець, Костянець, Турія, Сураж, Валева, Борок, Лудвища, Дедеркали, Кут, Садки, Ліски, Шумськ, Кузьмин, Красилів та інші), обдер вітер (городні сіл Корниця, Жижниківці, Тихомль, Войнигів, Ольшаниця), здерті (городні сіл Птиче та Андруга), голі (городні сіл Тараж, Залісці й Комарин) та несправлені (городні сіл Тернавка й Булижинці)⁵³.

В ревізії 1552 р. містяться дані про дохід Кременецького замку. Замок від кожного «повежного злодія» (в'язня) отримував по 12 грошей, від людини «не вь такомуь учинку» по одному грошу⁵⁴, весільна куниця від волосної дівчини становила 12 грошей, від удови – півкопи, мирська куниця вартувала теж 12 грошей. Із замкових млинів у селах Кокорів (2 кола), Дунаїв (2 кола млинових та одне ступове), Підлісцях (3 кола) та Сапанів (3 кола) із кожної мірки збіжжя збирали по пенязь помірною. На Кременецький замок від кожного вару солоду йшли сьома мірка й 3,5 гроші, від кожної ручки ситного меду – гріш, від купецького возу (власного та чужоземного) збирали по 2 гроші, а якщо він був із сілля, то аж по 3 гроші. Корчма в селі Дунаїв давала із кожного вару 30 грошей зиску, за рік Кременецький замок отримував 300 кіп грошей, якими розпоряджався безпосередньо кременецький вїт. Деякі доходи давала міська лазня, на яку вїт за його словами, мав також привілей від королеви Бони. Замкову горілчану корчму здавали в оренду за 80 кіп грошей на рік. Кременецький замок також отримував дохід із міщан, оскільки з кожного брали плату по 6 грошей, а хто тримав лан був змушений сплачувати за нього по 12 грошей. Всього плати виходило 34 копи 27 грошей, а також варто зазначити, що міщани, які погоріли не сплачували цих коштів та за розпорядженням королеви

⁵² Собчук В. Д. Кременецький замок. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. С. 99.

⁵³ Ревізія Кременецького замку 1552 р. *Архив Юго-западной России*. Київ.: Типографія Г. Т. Корчак–Новицького, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. С. 24-25.

⁵⁴ Там само. с. 29.

Бони сиділи впродовж шести років на волі. З кожного тяглого дворища стягували плату в розмірі 40 грошей, 4 мірки вівса, по три солянки, а також вони повинні були платити по грошу тому, хто носить чинш до скарбу. Готівкові надходження Кременецького замку станом 1552 р. становили 139 копи грошей від тяглого населення волості, понад 34 копи від міщан і понад 380 копи від зачі в оренду корчми. Сумарно прибуток замку становив 553 копи грошей⁵⁵.

В ревізії 1552 р. зафіксовано структуру витрат Кременецького замку. Кременецький староста отримував від королеви Бони по 100 кіп грошей, місцевий плебан по 20 кіп грошей, бургграф, який в замку мешкає і має ключі від воріт по 17 кіп грошей; двом пушкарям платили щороку разом 24 копи 40 грошей, замковому теслі – 10 грошей, замковому ковалеві – 5 кіп грошей, а воротарю, ключнику, замковому кухарю, пекарю, двом іншим ключникам, двом сторожам, які рубали дрова і возили воду по 3 копи грошей. Разом ці готівкові витрати становили 200 кіп 40 грошей. Крім грошей кременецький староста отримував також і натуральні доходи. Наприклад, Петро Семашко отримав приплід з обох замкових фільварків, які він потім мав передати своєму наступнику лише з тим, із чим їх узяв⁵⁶.

Станом на 1552 р. Кременецький замок був краще забезпечений зброєю та боєприпасами, ніж під час ревізії 1545 р. У замку було 14 бронзових гармат однієї форми (довжина по 2,5 м), які розташовані на добре вкованих колесах, а також до них йшли 6 кіп залізних куль (облиті свинцем); 10 гаківниць і 10 порохівниць та 54 кулі до них; 33 рушниці та 29 порохівниць і до них 10,5 куль; 5 півбарилець пороху; 5 солянок селітри; дві штуки свинцю; 100 шин заліза; дві бочки вугілля на порох; 49 лопат і три мотики для мішання вапна, два залізні дрюки для ламання скелі, свердло для гаківниць; залізна копістка, якою мішають бронзу та залізний заступ. Можна вважати, що Кременецький замок слугував для збройних

⁵⁵ Ревізія Кременецького замку 1552 р. *Архив Юго-западной России*. Киев.: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго–западной России. с. 30.

⁵⁶ Собчук В. Д. Кременецький замок. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. с. 110.

сил Великого князівства Литовського на південному кордоні як склад зброї та військового спорядження. Наявність реманенту свідчить про те, що в замку не тільки зберігали, але й виготовляли вогнепальну зброю. Необхідно також зазначити, що в ревізії 1552 р. зафіксовано, що навіть місто Кременець володіло деякою зброєю, а саме: 2 гаківниці, 26 аркебузів, 17 рушниць, півтора каменю пороху, пів каменю сірки, камінь свинцю та «зброй 4 пляховых». Але вона не зрівняється із тією зброєю, яка належала до Кременецького замку⁵⁷. Кременецьким міщанам заборонялося проживати в місті, якщо вони не володіли будь-якою зброєю⁵⁸. Завдяки цій інформації можна прослідкувати як Кременецький замок і місто було підготовлене до зовнішніх небезпек, які були властиві Південній Волині у досліджуваний період.

В ревізії 1552 р. зазначено, що села забезпечували Кременецький замок продовольством. В ньому вміщено, що кременецький староста, замкові слуги та уся замкова челядь харчуються із замкового ключа. У фільварках Кокорів і Вілія спеціально для замку засівали по одному двірському плугу поля, а з сіл Цеценівці, Вілія, Рудка та Колосова, де загалом знаходилося шість млинових та одне ступне кола, давали мірки з млинів на потреби Кременецького замку⁵⁹.

Ревізія 1552 р. вказує на поділ міщан на дві частини – замкового присуду та під магдебурзьким правом, яке також поширювалося і на передміщан. У місті Кременець існувала система військового поділу міщан на десятки, яких нараховувалося 31. Вони формувалися із міщан, які перебували під міським правом. У місті Кременець знаходилося 376 будинки, які перебували під замковим присудом, а під юрисдикцію кременецького старости належало лише 50 будинків єврейської громади та 55, що розташовувалися на Запоточчі і «від Липовиці»⁶⁰. Станом на 1552 р. в місті Кременець приблизно знаходилося 481 будинки, але, напевно, це йдеться тільки про міщан, які перебували під замковим

⁵⁷ Собчук В. Д. Кременецький замок. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. с. 107.

⁵⁸ Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Київ, 1989. с. 61.

⁵⁹ Собчук В. Д. Кременецький замок. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. с. 110.

⁶⁰ Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половині XVI – першої половині XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. с. 55.

присудом. Завдяки цим даним, можна підрахувати приблизну чисельність жителів міста Кременець. Для обрахунку чисельності міської людності потрібно знати кількість димів та коефіцієнт мешканців одного диму. За дослідженням О. Барановича можна використовувати коефіцієнт 6 для обрахунку, як і селянських, так і міських родин⁶¹. Для підрахунку чисельності міщан потрібно кількість димів помножити на коефіцієнт та отримаємо число міських мешканців. За цим підрахунком кількість населення в місті Кременець станом на 1552 р. складала близько 2 886 особи. Вже за дослідженням І. Ворончук, для обрахунку чисельності міського населення потрібно використовувати коефіцієнт 11⁶². Якщо використати цей коефіцієнт, то станом на 1552 р. в місті проживало приблизно 5 291 осіб. М. Крикун вважав, що для підрахунку чисельності населення потрібно використовувати коефіцієнт 6,5-7. Тому за дослідженням М. Крикуна в місті Кременець станом на 1552 р. проживало близько 3 126 особи⁶³.

В ревізії 1552 р. зафіксовано імена двох пушкарів та зазначено їх національність – Ганус (німець) та Матус (поляк), які щороку отримували по 12 кіп і 20 грошей, а третій пушкар – міський, який утримувався за рахунок міста Кременець, йому платили щороку по 5 кіп гроші⁶⁴.

В місті Кременець станом на 1552 р. знаходилося 5 православних церков: Святого Спаса, Святої Пречистої, Воскресіння Христового, Святого Миколая Чудотворця та Святої П'ятниці, а також в ревізії 1552 р. згадується, що в кожній із них було по одному священнику⁶⁵.

В цій ревізії 1552 р. вміщено дані про сільську округу. У середині XVI ст. до Кременецького замку належали три господарські осередки, позначувані в

⁶¹ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. Ч. 1 : Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. с. 8.

⁶² Ворончук І. О. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI - сер. XVIII ст. *Український археографічний щорічник*. Київ, 1999. Вип. 3-4. с. 25.

⁶³ Крикун М. Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело. *Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни*. Київ, 1968. с. 75.

⁶⁴ Ревізія Кременецького замку 1552 р. *Архив Юго-Западной России*. Киев.: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. с. 28.

⁶⁵ Там само. с. 30-32.

історичних джерелах словами двір, двірець і фільварок. В 1545 р. нараховувалося – 20, а 1552 р. – 22 сільських поселень⁶⁶. Ревізія 1552 р. фіксує відомості про кількість дворощ та димів, городників, які проживали в них, перераховано чисельність млинів, ставків та тварин, яких вирощували у селах (див. таблицю 1).

Таблиця 1. Характеристика сільської округи.

Села	дворища	дими	городники	ставки	млини
Кокорів	19	19 (5 на волі)	1		1 (на 2 кола)
Двірець	19	20	5		
Вілія					
Дунаїв	14	16 (6 на волі)	6	1	1 (на 3 кола)
Рудка	14	16 (6 на волі)	6		
Сапанів	21	22	10	1	1 (на 3 кола)
Пелесовка	2,5	27	24	1	Ступний (на 1 коло)
Сапанів Малий		9 (на волі)			
Цеценівці	17	31			1 (на 2 кола)
Шпиколоси	18	26 (3 на волі)	3		
Тетильківці	9	19	5	1	
Жолоби	16	16 (3 на волі)			
Ільківці		4 на волі			
Осники		27 на волі			
Білозірка		33 на волі			
Млинівці	2	8 (6 пустих)			

⁶⁶ Собчук В. Д. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення. *Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. 231. с. 388.

Пляшівка		31 (на волі)			
Горинка		30	2		
Підлісці	29	29			2
Вороновець		25 на волі			

Джерело: Ревізія Кременецького замку 1552 р. Архив Юго-Западной России. Киев: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч.VII. Т. II. Акты о заселении юго–западной России. С. 23 – 35.

З таблиці бачимо, що в багатьох селах мешканці перебували на волі, але з яких причин у ревізії 1552 р. не вказано. Відомо, що королева Бона та її адміністрація, в цей час активно працювали над розширенням Кременецької волості. Спочатку це відбувалося за рахунок приєднання шляхетських маєтків (продовження політики віленського біскупa Яна), а вже потім розпочалося її безпосереднє залюднення. На заклики замкового уряду, люди поповнювали вже заселені, відновлювали знищені або засновували нові села. Осадники зазвичай сиділи на волі від двох до десяти років. Вже подальші їхні повинності встановлювалися за домовленістю із кременецьким старостою. Наприклад, в селі Пляшівка всі мешканці перебували на волі вже два роки і мали бути ще 1,5 роки, але навіть після цього повинні були в старости просити продовження волі; село Сапанів Малий утворилося під час ревізії 1552 р. та повинне залишатися на волі протягом 10 років. Ревізія 1552 р. зазначає, що села Осники, Білозірка та Ільківці були новоосілими і тому їхні мешканці перебували на волі⁶⁷.

Не тільки урядники займалися організацією заселення Кременецької волості. Села могли засновувати окремі особи, які отримували невелику ділянку землі або пусте селище із правом осаджувати там людей. Староста надавав данину до волі й ласки королеви Бони, яка потім підтверджувала її на невизначений термін, а рідше на право доживоття. У ревізії 1552 р. згадується село Горинка, яке вже на волі перебувало другий рік. Осадчим Горинки був

⁶⁷ Собчук В. Д. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення. *Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. 231. с. 390.

кременецький вїйт Михайло Скубейда, який разом із своєю дружиною утримували це село, за листом королеви Бони в доживотті й відбували за нього земську службу. Села Колісець та Янківці були пустими, тому королева Бона віддала їх білозорецькому вїйтові Яну Котимовському із правом селити тут людей⁶⁸.

Осідання людей на новому місці могло відбуватися і без традиційної волі, якщо піддані були переміщені з іншого маєтку для раціональнішого розселення. Варто зауважити, що села залюднювалися неоднаковими темпами, а також були випадки, коли деякі із них просто зменшувалися або залишалися пустими. Наприклад, ще в ревізії 1545 р. згадується село Млинівці, в якому було 8 господарств, а вже станом на 1552 р. залишилося лише 2 дими. В ревізії 1545 р. згадуються села Радошівка та Демківці, а в акті 1552 р. вони не зафіксовані, причиною цього стало зникнення населення⁶⁹. Королева Бона за період свого володіння Кременецьким староством значно примножила державне землеволодіння. За дуже короткий термін, вона викупила у місцевих землевласників низку сіл і до Кременецького замку стало належати аж 18 сільських поселень, це найбільший показник державних сіл у старостві в другій половині XVI ст.⁷⁰ (див. додаток 7).

Ревізія 1552 р. фіксує, що в селі Кокорів був фільварок, де розводили тварин: волів – 6, биків – 3, корів – 7, яловиць – 3, телят – 2, свиней – 31, гусей – 26 та каплунів – 6. При селі Вілія також знаходився фільварок, де розводили тварин: волів – 12, корів – 11, телят – 11, биків – 6, літніх телят – 11, гусей – 16, свиней – 38, поросят – 17, курей – 19 та каплун – 1. В цьому селі проживала невільна челядь: Барбара (дівка) – 19 років, Лукаш – 18 років, Григорій – 15 років, Симон – 7 років⁷¹. В селі Вілія станом на 1552 р. знаходилися такі будівлі:

⁶⁸ Собчук В. Д. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення. Записки НТШ. Львів, 1996. Т. 231. с. 391.

⁶⁹ Там само. с. 386-387.

⁷⁰ Медведєв С., Крупник О., Савчук В. Кременецький замок. *Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини*. Тернопіль, 2009. Вип. 1. С. 68.

⁷¹ Ревізія Кременецького замку 1552 р. *Архив Юго-западной России*. Киев.: Типографія Г. Т. Корчак–Новицького, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. с. 30-32.

світличка, комірка із сіньми та пекарня з коміркою. Всього у Кременецькій волості станом на 1552 р. було 208,5 дворищ, а загальна сума доходів від них мала становити 139 кіп грошей готівкою, 834 мірки вівса, 14 кабанів і 47 баранів⁷².

В ревізії 1552 р. згадуються також слуги путні, які проживали у селах: Кокорів – 3, Двірець – 1, Дунаїв – 2, Липівці – 6, Колосова – 2, Шпиколоси – 1, Жолоби – 4 та Молоткові – 3. При селі Молоткові поселилися бояри путні, які перебували на волі, а також в наймах у них був Грицько Василевський⁷³.

Наступним скарбовим документом описово-статистичного характеру є подавчий інвентар Кременецького староства 1548 р., який був складений кобринським старостою Станіславом Фальчевським за розпорядженням королеви Бони, оскільки було призначено нового кременецького старосту Івана Боговитиновича замість Щасного Герцика. Королева Бона майже завжди при зміні урядника проводила перевірку стану своїх володінь.

В інвентарі 1548 р. відображено деякі дані про Кременецький замок. Вказано, що замковий двір знаходився десь під Замковою горою, але на момент складання інвентаря був майже порожній, оскільки більшість споруд перевезли до замку. При ньому залишилися тільки занедбана чорна ізба, кухня, яка також була в поганому стані та стайня, але тут знаходилося достатньо капусти, моркви, столових буряків, яких ще не зібрали з городу. На гумні Щасний Герцик залишив новому кременецькому старості – 250 кіп жита та 100 кіп вівса. У самому замку було 40 свиней і 20 кабанів, яких комісія не бачила, оскільки вони перебували у лісі і їх важко було зібрати, тому дані про них були зафіксовані із слів Щасного Герцика. В замковому дворі також було 4 коней із сідлами, хомутами, шлеями й двома возами, які використовувалися для доставки води та

⁷² Харліньська І. Ревізії 1545 та 1552 рр. як джерело до вивчення соціально-економічного життя Кременецького староства. *Історія, культура та освіта Волині у науковій спадщині Олександра Цинкаловського: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю від дня народження вченого (26 квітня 2023 року, м. Луцьк)*. Луцьк: Волинський ІІПО, 2023. с. 270.

⁷³ Ревізія Кременецького замку 1552 р. *Архив Юго-Западной России*. Киев.: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. с. 29.

для інших замкових потреб⁷⁴. Інвентар 1548 р. фіксує відомості, що при замковому дворі зберігалося продовольство, а саме: 30 мірок – житнього борошна, 12 «полтей» – м'яса свинячого, кременецька «ручка» масла, 70 – сирів, 200 – вінків цибулі, 3 львівські бочки – солі, 2 діжки – огірків, 5 бочок – оцту, півтори мірки сухих черешень, мірка маку, 4 мірки – насіння льону, яблучний та грушевий квас – по 2 бочки⁷⁵.

В інвентарі 1548 р. згадується, що на території Кременецького замку знаходилася церква Святого Михайла, про яку відомостей в ревізії 1545 р. не було зафіксовано. У храмі були повний Деїсус, позолочений образ Нерукотворного Спаса, два образи святого Михайла, оправлене сріблом Євангеліє (срібні хрест, застібки, чотири євангелісти та пуклі вагою чотири гривни), «złoty we złości» воздвизальний хрест із чотирма каменями в сріблі, «kamczatę» царські врата із перловим хрестом, «siewierskie gabeę» двері, дарохранильниця з перловим хрестом на ній, два келихи (один із них позолочений), дві зірки (одна позолочена, а друга залізна), олов'яна ложка, мідний ківшик, 11 срібних і одна золота гривенки, перловий хрест, ризи, стихар, шовковий пояс, кадило й декілька книг (октоїх на вісім гласів, пергаментний устав, пролог та мінея). Бачимо, що в церкві Святого Михайла знаходилося багато цінних речей⁷⁶. Інвентар 1548 р. фіксує, що в горах чверть милі від замку (1,95 км) новому старості Івану Боговитиновичу показали 300 каменів, які були підготовлені за часів біскупа Януша для будівництва в Кременецькому замку палацу⁷⁷.

Інвентар 1548 р. містить інформацію про забезпечення замку зброєю та боєприпасами. В цьому джерелі зазначено, що майже половину своєї артилерії Кременецький замок втратив. Станом на 1548 р. в замку знаходилося лише 9

⁷⁴ Собчук В. Д. Кременецький замок. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. С. 108.

⁷⁵ Там само. с. 108-110.

⁷⁶ Інвентар Кременецького староства 1548 року / В. Б. Атаманенко. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2007. Вип. 8. с. 12.

⁷⁷ Собчук В. Д. Кременецький замок. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. с. 100-101.

справлених гармат на колесах, а решта 5 гармат перебували у хорошому стані, але під ними були погані колеса, які потребували ремонту та 6 кіп куль й три великі залізні кулі до них. В Кременецькому замку було 10 справних гаківниць і 100 куль до них; 23 рушниці в чорних і 11 жовтих ложах та 13 кіп 10 куль до них; 12 форм до гаківниць та рушниць; 37 порохівниць із мішками для зберігання кульок і гнотів; 70 шрубів; 44 добрих та 3 зламаних залізних лопат до гармат; 3 лопати для мішання вапна; свердло, яким повертали гаківниці; пилка для обрізування гармат; 60 шиб скла; 4 бочки вугілля для виготовлення пороху; 4 бочки пороху (вага 8,5 каменю); 9,5 каменю олова; 6 бочок селітри; 3 бочки сірки вагою 36 каменів та ступа із чотирма товкачами для виготовлення пороху⁷⁸. Бачимо, що вже в інвентарі 1548 р. зафіксовано відомості про кількість селітри, куль та пороху в замку, оскільки в ревізії 1545 р. цих даних не було.

В інвентарі 1548 р. є відомості про місто Кременець. В ньому зафіксовано вуличну структуру міста Кременець, оскільки в ревізії 1545 р. таких даних немає. Станом на 1548 р. в місті знаходилося 11 вулиць (Ринок, Жидівська, Гринчик, вулиця, що веде до будинка ротмістра, вулиця Друга, вулиця від Мацея Теслі, вулиця від Мацея Глибокого, вулиця Жидівська, де лікар живе, Велика Жидівська, вулиця від лазні та вулиця мала за костьолом), а також були передмістя від Сапанова та просто передмістя⁷⁹.

Інвентар 1548 р. фіксує, що в місті було розташовано 423 міських та 89 передміських будинки (разом 512), а найголовніше містить поіменний перелік їхніх власників. Але у більшості випадків згадуються лише представники чоловічої статі та удови, які після смерті своїх чоловіків отримали право на володіння нерухомістю в місті. Це пов'язано із тим, що здебільшого чоловіче населення займалося ремісництвом та сплачувало податки в державну скарбницю. Завдяки цим даним можна обрахувати приблизну чисельність

⁷⁸ Собчук В. Д. Кременецький замок. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. с. 106-107.

⁷⁹ Інвентар Кременецького староства 1548 року / В. Б. Атаманенко. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2007. Вип. 8.С. 27-36.

міського населення станом на 1548 р. Якщо для підрахунку використовувати коефіцієнт 6 (за дослідженням О.І. Барановича)⁸⁰, то в місті Кременець проживало – 3072 осіб, а якщо коефіцієнт 11 (за дослідженням І.О. Ворончук)⁸¹, то чисельність міського населення складала – 5632 особи. Виходить, що за період із 1548 до 1552 рр. чисельність міського населення не надто змінилася⁸². Але є припущення, що в інвентарі 1548 р. зафіксовано лише частину міського населення, а насправді, в місті Кременець в цей час проживало близько 800-850 будинки⁸³.

Подавчий інвентар 1548 р. містить відомості про національний склад міського населення. Станом на 1548 р. в місті Кременець проживали всі народи, які були згадані в ревізії 1545 р., але їх чисельність не співвідноситься із їхнім представництвом у раді та лаві. Польська меншина була представлена дев'ятьма родинами, до німецької могла належати лише одна жінка на ім'я Ганусова (удова), яка не мала права обіймати жодної міської посади, чехи були відсутні (можливо ними є носії прізвища Гаврат) та литвинів проживало тільки двоє. Населення міста Кременець складалося переважно з православних українців, а також проживала чимала єврейська громада, станом на 1548 р. було близько 40 родин (вулиця Жидівська, де лікар мешкає та вулиця Велика Жидівська), але з кожним роком їх кількість значно збільшувалася. В інвентарі 1548 р. немає прізвищ, які були б пов'язані із міськими посадами, за винятком Мекляша Ради, хоча друга складова імені не відображала його статус, а також вїта та «вїтових» будинків. Іноземці, які одержували право на проживання в місті

⁸⁰ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. с. 8.

⁸¹ Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: монографія / І. О. Ворончук. Київ, 2012. с. 266.

⁸² Інвентар Кременецького староства 1548 року / В. Б. Атаманенко. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2007. Вип. 8. С. 10-36.

⁸³ Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С. 59.

Кременець та можливість обіймати міські посади, зазвичай підлягали магдебурзькому присуду, що було вигідно замковій адміністрації⁸⁴.

В інвентарі 1548 р. зафіксовано, що міська рілля становила 54,5 волоки. У середньому на одного міщанина припадала невелика ділянка площею 0,1 волоки, але переважна більшість кременецьких міщан зовсім не володіла землею. Нею користувалося тільки 51 міське господарство. Навіть мешканці окремих передмість, зокрема «від Сапанова», зовсім не мали земельних наділів, а в «просто на передмісті» знаходилася одна волока, яка утримувалася якимось Данилом і його братом. Найбільша кількість землі перебувала у власності вїйта – 6 волок, це було пов'язано із його посадою. Представник відомої міщанської родини Михайло Скубейда володів – 4, двоє міщан (Гринчик і Мацей Тесля) – 3 і ще двоє (Федор Янко і Павло Петрович) – 2 волоками. Виходить, що в середині XVI ст. аграрний сектор відігравав у житті кременецьких міщан не дуже важливу роль⁸⁵. Можна припустити, що міщани переважно займалися торгово-ремісничою діяльністю, але даних про кількість торговців та ремісників у цьому документі не зафіксовано, тому тільки за деякими прізвиськами можна приблизно дізнатися про кількість ремісників та перелік їх спеціальностей, які були в місті Кременець. Станом на 1548 р. в місті проживало: 6 – шевців, 4 – гончарів, 3 – бондарів, 3 – ковалів, 3 – різників, 3 – пивоварів, 2 – теслярів, 2 – сидельників, 2 – кравців, 2 – римарів, 2 – чоботарів, 1 – кушнір, 1 – шабельник, 1 – мечник, 1 – лучник, 1 – стрільник, 1 – постригач, 1 – мисник, 1 – дьогтяр, 1 – гребінник, 1 – ключник, 1 – ситник, 1 – пушкар, 1 – скляр, 1 – дудці, 1 – санник, 1 – світельник, 1 – пекар (якщо прізвисько Лихопек свідчить про професійну діяльність), 1 – крамар та 1 – стадник⁸⁶. На жаль, в інвентарі 1548 р. немає відомостей про кількість торговців, які проживали у місті Кременець.

⁸⁴ Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. Студії і матеріали з історії Волині. Кременець, 2009. с. 58.

⁸⁵ Там само. С. 59.

⁸⁶ Інвентар Кременецького староства 1548 року / В. Б. Атаманенко. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острозька: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2007. Вип. 8. С. 10-36.

В інвентарі 1548 р. не зафіксовано даних про податки, які повинні були сплачувати кременецькі міщани. Але в 1542 р. королева Бона призначила для кременецьких міщан чинш із волоки – по 24 грошей, а з півволоки по 12 грошей. Міщани, які не мали земельних ділянок повинні були платили по 6 гроші із дому, чопове від бочки пива по 3 гроші та від меду восьма міра. Виготовляти пиво дозволялося жителям передмістя та євреям, а також у місті можна було утримувати лише по 2 корчми. Тільки погорільці могли звільнялися від сплати цих податків на 7 років. Виплати населення міста Кременець суттєво відрізнялися від податків із інших адміністративних центрів Волині. Кременецькі міщани платили лише із своїх будинків та за користування землею, а також на замок йшла капщизна⁸⁷.

В інвентарі 1548 р. зафіксовано відомості про кількість димів, дворищ та городників, які проживали у селах, а також перераховано чисельність млинів та ставків (див. таблицю 2). В цьому джерелі вперше вміщено поіменний перелік міського населення.

Таблиця 2. Характеристика сільської округи.

Села	Дворища	Дими	Городники	Млини	Ставки
Підлісці	29	30		1 (на 3 кола)	1 (не спущений)
Млинівці	11	11			
Жолоби	21	22			
Сапанів	23	28		1 (на 3 кола)	1 (не спущений)
Двірець Вілія	14	24		1 (на 1 коло)	2(спущені)

⁸⁷ Безейко А. Соціально-економічний розвиток міста Кременця у XVI столітті. *Актуальні питання історії та культури України. Україна і світ*. Острог, 2013. Вип. 3. с. 12.

Цеценівці	20	25		1 (на 2 кола)	1 (спущений)
Мала Вілія	9	16	7		
Лепесівка	23	70	22	1 (на 1 коло)	1 (спущений)
Горинка		24 (на волі)			
Осники		12			
Воронівці		20			
Білозірка		20			
Молотків		3			
Кокорів	20	20		1 (на 3 кола)	1 (спущений)
Двірець	19	22			1 (спущений)
Дунаїв	13	13		1 (на 3 кола)	1 (спущений)
Куликів	1	3			
Рудка	9	15			1 (спущений)
Колосове	9	18			2 (спущені)
Шпиколоси	19	26			

Джерело: Інвентар Кременецького староства 1548 року / В. Б. Атаманенко. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2007. Вип. 8. С. 10-36.

З таблиці бачимо, що в селі Горинка люди перебували на волі, оскільки вони тут нещодавно оселилися (осадчим був кременецький вїйт Михайло Скубейда). Городники були згадані лише в селах Мала Вілія та Лепесівка.

Ставоків, які належали до Кременецького замку було 12. Всього кіл на млинах для перемолу борошна – 11, пшона – 5 та для виготовлення гарматного пороху – 4. Із тих млинів на замок із пшениці, жита та пшона йшло 2 мірки, а мельнику – 3. В селі Рудка люди, які проживали на нових землях повинні були сплачувати чинш у розмірі 20 грошей та 2 курей. В селі Шпиколоси слуги путні також сплачували чинш у розмірі 1 копи грошей, 2 мірки вівса та 2 курей. В інвентарі 1548 р. вміщено, що майже кожний селянин утримував волів і коней та перебував на службі⁸⁸. Селян, які володіли робочою худобою називали «тяглими». Найкраще забезпечені робочою худобою були дворищні й півдворищні селяни та ті, які утримували волоки. Ці селяни мали «плуг волів», тобто від 6 до 12 волів, але в інвентарі 1548 р. зафіксовано лише 18 селян, які утримували таку кількість волів, а інші здебільшого володіли від 2 до 5 волів⁸⁹.

Інвентар 1548 р. містить відомості про те, що при селах Вілія та Кокорів знаходилися фільварки та розташовувалися сільськогосподарські будівлі. В фільварку Вілія утримували худобу: 12 – волів, 12 – м'ясистих корів, 6 – телят та 30 – свиней. При цьому фільварку також вирощували овочі (капусту, моркву, петрушку та огірки), які ще були не зібрані. В фільварку урожайність була такою: 130 кіп – жита, 250 кіп – вівса, 20 кіп – ячменю, 20 кіп – гречки та гороху скирта. Згадується, що кременецькому старості Щасному Герцику належало чимало збіжжя у фільварках Вілія (жита – 100 кіп, пшениці – 16 кіп та вівса – 50 кіп) та Кокорів (старого жита – 280 кіп і 35 кіп вівса), яке він виростив із ласки королеви Бони своїм власним плугом за допомогою найманих людей⁹⁰.

У фільварку Кокорів утримували худобу: 6 – волів, 7 – корів, 7 – телят, 7 – м'ясних телят, 2 – робочих кобил, 3 – вепрів, 17 – свиней, 10 – поросят, 25 –

⁸⁸ Інвентар Кременецького староства 1548 року / В. Б. Атаманенко. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2007. Вип. 8. с. 10-36.

⁸⁹ Ворончук І. О. Дворищна система селянського господарювання на Волині ранньомодерної доби. *Записки наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*. Львів, 2021. Том CCLXXIV. С. 80-81.

⁹⁰ Інвентар Кременецького староства 1548 року / В. Б. Атаманенко. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2007. Вип. 8. с. 16-17.

гусей, 20 – каплунів та 10 – курей. При цьому фільварку овочі (капуста та морква) також були не зібрані. Урожайність фільварку Кокорів була такою: 480 кіп – жита, 60 кіп – пшениці, 60 кіп – ячменю, 60 кіп – гречки, 200 кіп – вівса та 20 кіп – проса, а також залишилося ще 280 кіп – старого жита та 35 кіп – вівса. Якщо порівнювати урожайність, то у фільварку Кокорів вона була значно більшою, ніж у Вілії. В обох фільварках проживала невільна челядь та тяглі люди⁹¹.

Найбільш інформативним скарбовим документом описово-статистичного характеру є опис міста Кременець та Кременецького староства 1563 р. В люстрації 1563 р. зафіксовано вулиці міста Кременець й передмістя та поіменно зазначено власників будинків. У більшості випадків зазначено лише чоловіче населення, але вказувалися й імена жінок-вдів, які після смерті чоловіка, ставали власницями нерухомості. Кількість міських вулиць порівняно із 1548 р. зменшилася від 11 до 9 (Ринок, Горна, Середня, Жидівська, Воскресенська, Золововська, Середня, Вишневецька та вулиця за костьолом), але вулична система поширилася на передмістя⁹². Вже в описі 1563 р. є дані про поділ передмість на вулиці (Жолобівська, Шпиколовська, Велика, Мала, Запотоцька та Боярська), якого в інвентарі 1548 р. ще не було зафіксовано. На передмістях переважно заселялися новоприбулі або незаможні міщани. При передміських будинках знаходилися городи та садки, а також опис 1563 р. фіксує поіменно їхніх власників. Цікавим є те, що площа передміської забудови майже не поступалася міській. В описі 1563 р. зафіксовано, що площа всіх міських вулиць становить 750 прутів, а площа передмість складає 411 прутів⁹³.

Станом на 1563 р. в місті було розташовано приблизно 1000 будинки (разом із передміськими). У забудові Кременець єдине місто на Волині, яке

⁹¹ Інвентар Кременецького староства 1548 року / В. Б. Атаманенко. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2007. Вип. 8. С. 16-23.

⁹² Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половині XVI – першої половині XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. с.60.

⁹³ Люстрація міста Кременець 1563 р. *Архив Юго-западной России*. Киев.: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. с. 63.

досягло цієї кількості будинків⁹⁴. Хоча за іншими даними на початку 60-х років XVI ст. в місті Кременець нараховувалося приблизно 735 димів. П.М. Сас за чисельністю будинків відносить Кременець до великих міст⁹⁵.

В описі 1563 р. вміщено відомості про національний склад населення. На початку 60-х рр. XVI ст. в місті Кременець різні етнічні групи складали близько 13% всіх мешканців. Станом на 1563 р. в місті проживало: 5 – турків, 12 – поляків, 4 – московитів, 3 – німців, 9 – литвинів, 1 – молдаван та 1 – чех⁹⁶. В місті Кременець значною складовою була єврейська громада, яка впродовж досліджуваного періоду збільшувалася. Найбільше єврейських будинків станом на 1563 р. знаходилося на вулицях Жидівській, Середній та Горній⁹⁷. На вулиці Жидівській (Єврейська) було розташовано 144 будинки, з яких 50 належали єврейському населенню. На цій вулиці проживали євреї, які займалися ремеслом та торгівлею, а саме: митник, кравець, швець, корчмар, проскурник, кушнір та лікар. На вулиці Жидівській знаходилися синагога, єврейська школа та шпиталь (притулок), але точно невідомо, чи він був єврейським, чи загальноміським. На вулиці Середній було розташовано 19 єврейських будинків, а на Горній знаходилося всього 7, а також на ній мешкав лікар⁹⁸.

В описі 1563 р. зазначено, що місту Кременець належало 44 морги із кожного потрібно було платити по 1 грошу 5 пенязів, а чинш становив 1 копу 6 гроші. Опис 1563 р. фіксує міські орендовані волоки, які були виміряні та кожна розділена на три поля (див. таблицю 3).

Таблиця 3. Характеристика міського землекористування.

Околиці	К-ть волок	Оплата з кожної	Чинш
---------	------------	-----------------	------

⁹⁴ Люстрація міста Кременець 1563 р. Архив Юго-западной России. Киев.: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. с. 51.

⁹⁵ Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Київ, 1989. с. 46.

⁹⁶ Там само. с. 34.

⁹⁷ Безейко А. Соціально-економічний розвиток міста Кременця у XVI столітті. *Актуальні питання історії та культури України. Україна і світ*. Острог, 2013. Вип. 3. с. 11.

⁹⁸ Яцечко-Блаженко Т. В., Яцечко С. В. Історія єврейської громади в Кременці. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині*. Луцьк, 2014. Вип. 49. С. 100 – 105.

Горна під Високим	56 (11 вільних: на костьол католицький – 3, на церкву – 5, на шпиталь – 3)	по 30 грошей	28 кіп
Лозовецька	29	по 30 грошей	14 кіп 30 грошей
Грушвицька	17 із поганим грунтом	по 30 грошей	9 кіп
Сіножатна біля Яблуневих лоз	28 (5 вільні: на замок – 4, а 1 на службі путній)	по 12 грошей	5 кіп 36 грошей
Сіножатна за валом	12	по 12 грошей	2 копи 24 грошей
Заблоцька	18	по 12 грошей	3 копи 48 грошей

Джерело: Люстрація міста Кременець 1563 р. Архив Юго-Западной России. Киев: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч.VII. Т. II. Акты о заселении юго–западной России. с. 64–69.

З таблиці бачимо, що в місті Кременець знаходилося 160 орендованих волок, оплата з яких становила 63 копи 18 грошей. Станом на 1563 р. кременецькі міщани утримували значно більше волок, ніж у 1548 р., коли міська рілля становила лише 54,5 волоки. В місті Кременець 60% міщан володіли землею⁹⁹. В околиці Горній під Високим залишилася ще церковна земля – 2 морги, яка була передана для будівництва церкви Святої Пречистої без виплати. В цій околиці було ще 11 моргів 15 прутів поля, яке відводилося для пасовиська, а платити з кожного моргу потрібно було по 1 грошу, а чиншу виходило 11 грошей 5 пенязів. При околиці Заблоцькій залишився застінок, в якому для косіння було відведено 27 моргів. Цей застінок віддали попові Оліферу на церкву Воскресіння

⁹⁹ Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Київ, 1989. с. 146.

Христового, тому він був вільний від сплати податків. Сума оплати із всіх волок, моргів, міських сіножатей та пасовищ становила 91 копу 51 грошей 3 пенязів¹⁰⁰.

В описі 1563 р. вміщено відомості про те, що кременецькі міщани займалися ремеслом. В місті Кременець станом на 1563 р. були представлені такі ремісничі спеціальності: м'ясників – 21, шевців – 18, золотарі – 3, бондарі – 3, різників – 9, токар – 1, лавник – 1, кушнірів – 10, крамар – 1, пекар – 2, кравців – 5, ковалів – 8, водонос – 1, корчмар – 1, проскурник – 1, світельник – 1, пивовари – 3, стадники – 3, риболови – 2, гончарі – 8, лучник – 1, олійник – 2, крамник – 1, римар – 1, теслі – 3, шинкар – 1, пушкар – 1, колісник – 1, постригач (поясник) – 1, стрільник – 1, ткач – 1, шорник – 1, мечник – 1 та пастух – 1. Загалом в місті нараховувалося 35 ремісничих спеціальностей. Бачимо, що кількість ремісників у місті Кременець постійно зростала. В місті Кременець станом на 1563 р. знаходилися ремісничі цехи, а саме: швецький, кушнірський, кравецький, гончарний та ковальський¹⁰¹. В 1536 р. король Сигізмунд I видав грамоту, в якій вказано, що ремісники міста Кременець могли створювати свої товариства або цехи по звичаю інших міст, а саме Кракова та Варшави¹⁰².

Опис 1563 р. окремо фіксує міських різників та їх повинності. Кожний різник на рік повинен до скарбу платити по 15 грошей, а також окремо на замок у базарний день за кожную лопатку великої рогатої худоби має дати по 1 грошу, за свинину по 5 пенязів, а за вівцю, козу та теля по 3 пенязь. Різникам було дозволено продавати м'ясо лише в базарний день. Було заборонено продавати мертву, скажену та не здорову худобу, оскільки за це різники отримували покарання (можлива смертна кара). З цієї причини почали перевіряти якість м'яса, тому піддані повинні були свідчити лавникам про те, що вони забивали здорову худобу та показували їхню шкуру, тому що без цього вони не могли продавати свій товар. В місті Кременець євреї звикли продавати м'ясо на ятках

¹⁰⁰ Люстрація міста Кременець 1563 р. *Архив Юго-Западной России*. Киев.: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. с. 64-70.

¹⁰¹ Заяць А. Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI - першій половині XVII століття. Львів, 2003. С. 151.

¹⁰² Люстрація міста Кременець 1563 р. *Архив Юго-Западной России*. Киев.: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. с. 81.

біля своїх будинків, навіть не маючи на це права від короля. В цей час м'ясники не хотіли реєструватися, тому міське управління повинне було дбати про те, щоб кожний єврейський м'ясник, який займався цим промислом був зареєстрований в офіційному реєстрі та сплачував податки в королівську скарбницю¹⁰³.

В описі 1563 р. вміщено дані про те, що кременецькі міщани активно займалися торгівлею. Станом на 1563 р. в місті Кременець був ринок, який розташовувався під замком, внизу між горами. Ринкова площа була розміром в 1 морг і 9 прутів, на якій знаходилося 70 торговельних крамниць, де торгували тільки місцеві купці. Приїжджі купці не могли розкласти свої товари між міськими крамами, вони мали право ставати під будинками і лише там торгувати¹⁰⁴. В цілому лавки були універсальними торговими закладами, де продавались готові ремісничі вироби, напівфабрикати і сировинні матеріали. Наприклад, у торгових лавках часто продавали спеціальну сталь для ювелірних й слюсарних інструментів, метал для наконечників стріл, сірка для травлення золота, мідний купорос, який використовували для фарбування різних тканин, мило та інші різноманітні товари¹⁰⁵. Кременецькі купці та торговці отримували прибутки із транзитної торгівлі через Кременець. Можна вважати, що Кременець був значним транзитним центром торгівлі на Волині, оскільки через нього проходили торгові шляхи на Львів, Острог, Дубно та Луцьк. Через Кременець також проходив «воловий шлях», яким перевозили волів із Молдавії та Поділля на Волинь, а звідти до Радома, Любліна та Гданська. Крім того, через Кременець проходила стара дорога, якою перевозили сіль із галицького Підгір'я на схід до Подніпров'я¹⁰⁶. В 1556 р. король Сигізмунд II Август надав привілей, за яким

¹⁰³ Люстрація міста Кременець 1563 р. *Архив Юго-Западной России*. Київ.: Типографія Г. Т. Корчак–Новицького, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. с. 73-74.

¹⁰⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси/ Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1995. Т. VI. с. 106.

¹⁰⁵ Сас П. М. Феодальні міста України в кінці XV – 60-х роках XVI в. Київ, 1989. С. 133.

¹⁰⁶ Берковський В. Г. До історії стану та еволюції мережі торговельних шляхів Волинського воєводства у XVI – першій половині XVII ст. *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»*. Кам'янець-Подільський, 2006. С. 132-133.

єдиним містом на Волині, де можна було складувати сіль став Кременець. Завдяки цьому, міські купці отримували значні прибутки¹⁰⁷.

Опис 1563 р. детально фіксує повинності кременецьких міщан. За користування волоками міщани повинні були сплачувати по 30 грошей із кожної. З міських будинків, які були розташовані на Ринку потрібно було платити з кожного прута по 7,5 пенязів, а з інших вулиць по 5 пенязів. З городів, які знаходилися в місті потрібно було сплачувати із кожного прута по півтретини пенязь, а з польових моргів по 5 пенязів та по 4 пенязів із кожної передміської сіножатні. Всі ці податки кременецькі міщани повинні були сплачувати щороку на день Святого Михайла. Посадові особи не мали права збільшувати міщанам податки, оскільки вони повинні були сплачували тільки ті, які встановлені державою. Міщани, які не утримують волоки повинні були платити тільки від брами по 2 пенязь. З міських та сільських шинків і броварень, які орендував єврей Якуб Феліксович потрібно було платити в державну скарбницю 600 кіп грошей на рік. Із міських солодовень, які також орендував єврей Якуб Феліксович потрібно щороку платити 150 кіп грошей. Заплатити за оренду необхідно було на день Святих апостолів Петра і Павла. Бачимо, що міські та сільські шинки, переважно орендувалися єврейським населенням¹⁰⁸.

В описі 1563 р. відображено податки, які сплачували кременецькі міщани, а саме: із кожної міської крамниці треба було платити по 4 гроші на рік, із лавок у м'ясному ятку з кожного ліктя по 2 пенязь, а перекупщики, які торгували на міському ринку повинні платити по 2 гроші. Ці податки збирав кременецький вїйт із відомості бурмистра та виплачував зарплату слугам. Але міщани, ні в якому разі не мали давати гроші на зарплату посланців, оскільки на це виділялися кошти із королівської скарбниці. Весільну куницю від кожної нареченої чи дівки давали вїйту, але в документі не вказано суму, яку потрібно було заплатити

¹⁰⁷ Безейко А. Соціально-економічний розвиток міста Кременця у XVI столітті. *Актуальні питання історії та культури України. Україна і світ*. Острог, 2013. Вип. 3. с. 12.

¹⁰⁸ Люстрація міста Кременець 1563 р. *Архив Юго-Западной России*. Киев.: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. с. 69-70.

(можливо по 12 грошей). Війт за вимірювання межі на волоках брав по 4 гроші. Із всіх купців збиралося на міське управління торгове та мостове мито, наприклад, від міри всього збіжжя, із чотирьох бушель солоду брали по 2 пенязь, а з одного бушеля по пів пенязь, від великих возів із товаром брали по 5 пенязів та від возу із сіллю по 2 пенязь¹⁰⁹.

Крім цього, опис 1563 р. фіксує, що кожен міщанин повинен був ставати на захист міста під час небезпеки, тому їм необхідно було тримати вдома – гаківниці, рушниці, сагайдаки й рогатини, а також із кожного будинку платили по 2 гроші на утримування міської сторожі. Ще в 1552 р. було зафіксовано, що місто Кременець володіло зброєю і в разі небезпеки повинні були нею захищатися¹¹⁰.

В описі 1563 р. вміщено відомості про повинності кременецьких міщан на підводу. Всі міщани повинні були платити з кожного будинку по 2 гроші на підводу, а той, хто тримав волоку по 3 гроші, з моргу біля міста по 4 пенязів, а з одного прута міського городу по 1 пенязь. Міщани, які торгували шовковими товарами мали платити по 4 гроші, а хто сукном та іншими товарами по 2 гроші. Навіть золотарі повинні давати по 2 гроші, а власники шинків із меду по 1 грошу та від пива по 1 грошу. Ремісники також повинні дати із свого ремесла по 1 грошу¹¹¹. В попередніх документах описово-статистичного характеру таких даних не було зазначено.

За описом 1563 р. міщанам за давнім звичаєм надавалися вольності на ловіння риби в річці Іква, але не дозволялося заходити до ставків, вони могли використовувати деревину з лісу для будівництва (ще в ревізії 1545 р. було заборонено), а також мали право їздити по волості і купувати різні торговельні товари та продавати їх на ринку в місті Кременець або на інших торгах. Міщанам також дозволялося зводити дамби на р. Іква, на місці старих рибальських угідь.

¹⁰⁹ Люстрація міста Кременець 1563 р. Архив Юго-Западной России. Киев.: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч.VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. с. 72-73.

¹¹⁰ Там само. с. 74-75.

¹¹¹ Там само. с. 75.

Приїжджі купці зі своїм товаром не мали права стояти на ринку між міськими торговцями, але могли лише продавати під кожним міським будинком¹¹².

Опис 1563 р. фіксує дані про обов'язки вйта, бурмистрів та райців. За описом 1563 р. кременецький вйт повинен був дбати про порядок, справедливо і порядно вести всі міські справи, а в разі виникнення різних проблем чи потреб завжди звертатися до короля. Вйт був зобов'язаний примножувати королівські доходи і слідкувати, щоб податки вчасно виплачувалися та використовувалися по своєму призначенню. Коли було зібрано весь чинш із королівських підданих міста Кременець, він повинен по давньому звичаю передати їх до замкового уряду і сплатити певну частину кременецькому старості. Вйт за свою роботу отримував 1 волоку, за яку не сплачував податки. Бурмистри і райці в усіх справах мали допомагати вйтові та слухати його. Вйт у свою чергу не міг ніяких справ вирішувати та виконувати без наради із райцями та іншими головними міщанами із міської громади¹¹³. М. Грушевський вважав, що в місті Кременець органи міської самоуправи були в сильній залежності від вйта, що призводило до поширення олігархії¹¹⁴.

В описі 1563 р. вміщено дані про сільську округу Кременецької волості. В ньому зафіксовано кількість орендованих волок та сплачуванні із них податки (див. таблицю 4).

Таблиця 4. Характеристика сільської округи.

Села	Орендовані волоки	Оплата з кожної волоки	Разом податку
Цеценівці	20 (10 вільних)	по 40 грошей	6 кіп 40 грошей
Нижня Вілія	39 (1 вільна)	по 14 грошей	26 кіп

¹¹² Люстрація міста Кременець 1563 р. *Архив Юго-Западной России*. Киев.: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. с. 72.

¹¹³ Там само. с. 73-74.

¹¹⁴ Грушевський М.С. *Історія України-Руси/ Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.* Київ: Наукова думка, 1991. Т. V.: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків. с. 348-349.

Веля	55	по 14 грошей	36 кіп 40 грошей
Шпиколоси	44 (1 вільна)	по 14 грошей	29 кіп 30 грошей
Колосове	22	по 14 грошей	14 кіп 40 грошей
Рудка	23 (3 вільних)	по 14 грошей	15 кіп 20 грошей
Двірець	23 (3 вільних)	по 40 грошей	16 кіп 20 грошей 4 пенязів
Кокорів	29	по 40 грошей	19 кіп 20 грошей
Дунаїв	20	по 14 грошей	43 кіп 20 грошей
Пляшівка	59 (1 вільна)	по 3 гроші	29 кіп 30 грошей
Сапанів	43 (6 вільних)	по 13 грошей	21 кіп 30 грошей
Підлісці	49	по 13 грошей	24 кіп 30 грошей
Жолоби	20 (3 вільних)	по 40 грошей	13 кіп 20 грошей

Джерело: Люстрація міста Кременець 1563 р. Архив Юго-Западной России. Киев: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч.VII. Т. II. Акты о заселении юго–западной России. с. 75-109.

З таблиці бачимо, що найбільше орендованих волок знаходилося в селі Пляшівка, але вони були із поганим ґрунтом, тому й оплата з них значно менша, порівняно з іншими селами. Волока у селі Пляшівка належала вйтові, тому була звільнена від оплати. В селі Цеценівці знаходилося 10 волок, які були вільні від сплати податків (ґрунт середній), оскільки орендарі чотирьох перебували на службі путній, а ще шість належали замковому фільварку¹¹⁵. При селі Підлісці та Сапанів були млини на р. Іква, які орендував єврей Якуб Феліксович. А при селі Кокорів знаходилося 2 млини, які також орендував той самий єврей. В селах Цеценівці та Нижня Вілія на р. Вілія були розташовані млини та ставки, які король подарував кременецькому старості Миколі Збараському для приватного використання¹¹⁶. Кременецький староста із милості короля подарував село Цеценівці своєму слугі Мацею Лонському, який перебував на кінній службі. При

¹¹⁵ Люстрація міста Кременець 1563 р. *Архив Юго-Западной России*. Киев.: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч.VII. Т. II. Акты о заселении юго–западной России. С. 75-78.

¹¹⁶ Там само. с. 75-80.

селі Жолоби знаходилися виміряні садки, площа яких складала 919 прут, а платити з кожного потрібно було по 2 пенязь. Всього із них необхідно було сплатити податку у розмірі 3 копи 49 грошей 8 пенязів¹¹⁷.

При селах Кокорів та Вілія знаходилися фільварки, у яких проживала невільна челядь¹¹⁸. В описі 1563 р. зафіксовано лише худобу, яку вирощували в цих фільварках (див. таблицю 5).

Таблиця 5. Характеристика сільського господарства у фільварках.

Худоба	Фільварки	
	Кокорів	Веля
Воли орні	7	7
воли	1	
Дійні корови	4	7
корови	1	
Свині великі	10	5
підсвинки	2	10
Вепри для годування		8

Джерела: Люстрація міста Кременець 1563 р. Архив Юго-Западной России. Киев: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч.VII. Т. II. Акты о заселении юго–западной России. с. 127.

З таблиці бачимо, що кількість худоби станом на 1563 р. зменшилася у фільварках Кокорів та Вілія, якщо порівнювати із даними 1548 та 1552 рр. В описі 1563 р. також не зафіксовано урожаю та прибутків із цих фільварків, тому не можна порівняти їх із попередніми роками¹¹⁹.

Опис 1563 р. містить дані про повинності сільського населення Кременецької волості. Найперше вказано, що піддані мали платити податок із

¹¹⁷ Люстрація міста Кременець 1563 р. Архив Юго-Западной России. Киев: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч.VII. Т. II. Акты о заселении юго–западной России. с. 109-110.

¹¹⁸ Там само. с. 89-91.

¹¹⁹ Там само. с. 217.

кожної вимірної волоки із середнім ґрунтом по 40 грошей, а із поганим по 30 грошей, із моргів сіножатних по 8 гроші та повних застінків по 4 гроші. Селяни повинні забезпечувати продовольством Кременецький замок, тому із кожної волоки мають давати півбочки жита та вівса. Селяни повинні були вчасно косити та збирати сіно, яке мали відвозити до замку або фільварку. В описі 1563 р. зазначено, що писарі не їздили по волості збирати податки, оскільки піддані самостійно приносили їх до Кременецького замку. Щороку збір податків розпочинався на свято Святого Михайла, а закінчився мав до свята Різдва Христового. Кожна наречена та дівка, яка виходила заміж, мали сплатити весільну куницю у розмірі – 12 грошей, із цієї суми на староство йде 10 грошей, а війт отримує 2 гроші. Піддані, які покидали Кременецьку волость повинні були оплатити відхідну куницю¹²⁰.

В описі 1563 р. досить детально описані вольності підданих Кременецької волості, за якими урядники не мали права примушувати підданих обробляти землі, які були залишені на замок. Вони не мали пасти коней службовців та охороняти їх стайні. Піддані Кременецької волості залучалися до будівництва млинів, а саме заготовляли деревину, але міський уряд повинен був оплачувати роботу теслярів та млинарів. Селянам було дозволено продавати свої домашні речі, польові та лісові продукти, прісний мед та інші товари. Вони також мали право продавати на ринку, вдома або в будь-якому іншому місці тварин, яких вони зарізали. Уряд не мав права забороняти їм продавати ці речі та вимагати за них певну оплату¹²¹.

В описі 1563 р. зафіксовано, що солдати із своїми ротами, коли вступали до Кременецької волості, не повинні чинити ніякої шкоди підданим. Якщо таке сталося, то уряд зобов'язаний зробити про цей випадок запис у реєстрі та відшкодувати заподіяну шкоду¹²².

¹²⁰ Люстрація міста Кременець 1563 р. *Архив Юго-Западной России*. Киев: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. с. 110-111.

¹²¹ Там само с. 111.

¹²² Там само. с. 112-113.

Села Воронівці та Осники в описі 1563 р. зафіксовані окремо від інших сіл волості та було зазначено їхні кордони. В цих селах проживали тільки піддані, які служили конем, тобто слуги путні. В селі Воронівці було розташовано 31 будинки, а службового доброго ґрунту 13 волок. При селі Осники знаходилося 49 димів, а службового доброго ґрунту було 16 волок. Опис 1563 р. фіксує повинності мешканців цих сіл. Кожного року в день Святого Михайла піддані цих сіл мали сплачувати до державної скарбниці із кожної служби по копії грошей, чинш із служб складає 29 кіп та з півслужби 20 кіп 30 грошей. На староство із кожної служби потрібно було давати півбочки жита та вівса. В цих селах піддані мали вчасно скошувати сіно для Кременецького замку. За описом 1563 р. слуги путні із цих сіл повинні були служити конем на землях, які вони утримують. Вони розвозили королівські листи та охороняли замок в разі зовнішньої небезпеки. Слуг путніх із цих сіл щороку відправляли до Вільна, щоб вони доставили зібрані податки до королівської скарбниці. В документі зазначено, що уряд не повинен відправляти їх на війну, а також не давати інших повинностей та платити їм відповідно до статусу зарплату¹²³.

Станом на 1563 р. в Кременецькому старостві здійснювалося описування земель зем'ян. Відбувалося це розмежування земельних ділянок за новими мірами, які були встановлені новою постановою короля Сигізмунда II Августа, відомою під назвою «Устава на волоки» 1557 р. В описі 1563 р. зафіксовано маєтки зем'ян із яких було взято землю та в яких селах, вони натомість отримали нові земельні ділянки (див. таблицю 6).

Таблиця 6. Розмежування земель зем'ян за новими мірками.

Зем'яни	Обмін землі	Розмір взятої землі	Розмір отриманої землі

¹²³ Люстрація міста Кременець 1563 р. Архив Юго-Западной России. Киев: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. с. 118-119.

Павло Лудвинський	із його маєтку Лудвич до села Нижня Вілія	3 волюки 12 морґів із добрим грунтом	3 волюки 27 морґів із середнім грунтом
Богдан Лосятинський	із його маєтку Богданівка до села Кокорів та Дунаїв	9 волюк 9 морґів 21 прут із добрим грунтом	8 морґів 7 прут
Єрофій Гостський	із його маєтку Савич до села Дунаїв	1 волюка 19 морґів 15 прут (поля на переробок добрі)	6 морґів 15 прут із добрим грунтом
Станіслав Білокриницький	із його маєтку Біло Криниця до міста Кременець	1 волюка 5 морґів із середнім грунтом	1 волюка 8 морґів 15 прут із поганим грунтом
Гораїн Бережецький	із його маєтку Бережець до села Сапанів	3 волюки 12 морґів із поганим грунтом	3 волюки 1 морґ із середнім грунтом
Петро Денискович	із його маєтку Берег до села Плашевка	3 волюки 20 морґів із поганим грунтом	1 волюка 15 морґів із середнім грунтом
Михайло Боговитинович- Шумбарський	із його маєтку Шумбар до села Цеценівці	6 морґів із добрим грунтом	18 морґів із поганим грунтом

Джерело: Люстрація міста Кременець 1563 р. Архив Юго-Западной России. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. Ч.VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. с. 120-125.

З таблиці бачимо, що було описано землі сімох зем'ян і розмежовано їх за новими мірами. При цьому обміні найменше повернули землі зем'янину Богдану Лосятинському, але причини такого рішення в описі 1563 р. не вказано. В Павла

Лудвинського забрали земельну ділянку із хорошим ґрунтом, а повернули із середнім, але на 12 моргів більше. Вже в Станіслава Білокриницького взяли землю із середнім ґрунтом, а повернули з поганим. У Михайла Боговитиновича-Шумбарського забрали добре розроблені земельні ділянки, а дали натомість 12 моргів із бідною та болотистою землею, але через це додали ще 6 моргів (всього 18 моргів). Він вимагав до свого помістя Шумбар додати ще землі із поселень Шумківці та Варшавського, оскільки його не задовільнила якість отриманої землі під час обміну. Спостерігаємо, що деяким зем'янам повернули землю із гіршою якістю ґрунту ніж в них була до того. Вже зем'янам Гораїну Бережецькому та Петру Денисовичу дуже пощастило, оскільки в них забрали земельні наділи із поганим ґрунтом, а повернули із середнім, але в меншій кількості¹²⁴.

Ще одними документами описово-статистичного характеру для вивчення Кременецького староства є люстрації 1616 та 1628 рр. Вони створювалися з метою перевірки прибутковості державних володінь (королівщин). Вже під час люстрації 1616 р. кременецьким старостою був князь Криштоф Збараський. Він був останнім представником із родини Збараських, який утримував Кременецьке староство. В люстрації 1616 р. зафіксовано лише деякі відомості про місто Кременець, а саме назви вулиць, кількість будинків та розміри садибних ділянок під ними, які вимірювалися у прутах (1 прут \approx 20 м²). Завдяки цим даним можна підрахувати приблизну чисельність населення міста Кременець станом на 1616 р.¹²⁵ (див. таблицю 7).

Таблиця 7. Чисельність населення міста Кременець станом на 1616 р.

Вулиці	К-ть будинків	Чисельність населення

¹²⁴ Люстрація міста Кременець 1563 р. *Архив Юго-Западной России*. Київ: Типографія Г. Т. Корчак–Новицького, 1890. Ч. VII. Т. II. Акты о заселении юго-западной России. с. 120-125.

¹²⁵ Баран В. Крем'янецьке староство: люстрація 1616 року. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. с. 17.

		За дослідженням О. І. Барановича	За дослідженням І. О. Ворончук
Ринок	27 (69 прутів)	162	297
Горишня	51 (82 прутів)	306	561
Середня	59 (110,75 прутів)	354	649
Жидівська	71 (140,5 прутів)	426	781
Воскресенська	39 (81,75 прутів)	234	429
Зільвівська	55 (114,75 прутів)	330	605
Середня	54 (86,5 прутів)	324	594
Вишневецька	81 (111 прутів)	486	891
Мала за костелом	13 (23 прутів)	78	143
Разом	450	2700	4950

Джерело: Баран В. Крем'янецьке староство: люстрація 1616 року. Историчні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. с. 17-18.

Станом на 1616 р. в місті Кременець було 9 вулиць (враховуючи Ринок), на яких розташовувалося 450 будинків (без передмість), а площа всіх садибних ділянок під ними складала 750,25 прутів із кожного потрібно було платити по 5 литовських пенязів, підраховуючи в польських монетах, то виходило 15 злотих 19 грошей. В місті Кременець станом на 1616 р. за дослідженням О. Барановича проживало приблизно 2 700 жителів¹²⁶, а за дослідженням І. Ворончук близько 4 950 мешканців¹²⁷.

Люстрація 1616 р. містить відомості про два передмістя – Сапанівське та Вишневецьке, але не зазначено скільки будинків там розташовувалося, а лише

¹²⁶ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. С. 8-10.

¹²⁷ Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. С. 260-265.

вказано, що при них були садибні ділянки розміром в 411 прутів та з кожної плата становила по 5 пенязів литовських, відповідно 8 злотих 16 грошей польських. На вулиці Воскресенській знаходилися городи розміром у 13,5 прутів, з яких потрібно платити по 4 гроші польських. Городів парканових і передміських 2729 прутів із кожного необхідно платити по 2,5 пенязь литовських, відповідно 28 злотих 13 грошей (приблизний підрахунок)¹²⁸. Кременецькі міщани також утримували 103 чиншових волок та з кожної сплачували по 30 грошей литовських, а польськими монетами виходило по 70 злотих, а з інших 12 чиншових волок сплачували по 12 грошей литовських (30 злотих). Окремо було зазначено 16 волок, які були звільнені від сплати податків, оскільки належали костелу (3), церквам руським (5), шпиталям (3), замкові (4) та боярину (1). В люстрації 1616 р. вміщено відомості про 12 сіножатних волок, які знаходилися за валом та із кожної потрібно було платили по 12 грошей литовських, а відповідно польськими виходило 6 злотих. Біля Яблуневих лоз знаходилося ще 28 сіножатних волок із кожної сплачували по 12 грошей литовських, а польськими виходило 14 злотих. Сума всіх доходів із міста Кременець складала 223 злотих 16 грошей 9 пенязів¹²⁹.

Люстрація 1616 р. фіксує дані про кременецьке вйтівство. Станом на 1616 р. кременецьким вйтом був пан Микола Мисловський. Він показав привілей короля Сигізмунда III на отримання ним кременецького вйтівства разом із селом Новосілками, який був наданий йому у Варшаві 14 березня 1615 р. Король Сигізмунд III також подарував Миколі Мисловському 500 злотих, які він або його нащадки отримають тоді, коли в нього заберуть кременецьке вйтівство. Вйтівство утримувало 4 волоки (2 орні та 2 сіножатні) та фільварок за потоком, а також будинок та город при місті, лазню, дві ятки та крамницю, які були вільні від сплати податків¹³⁰.

¹²⁸ Баран В. Крем'янецьке староство: люстрація 1616 року. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. с. 18.

¹²⁹ Там само. с. 19.

¹³⁰ Там само. с. 20.

В люстрації 1616 р. містяться відомості про села (16), які належали до Кременецького староства. В документі вміщено дані про кількість чиншових волок при селах, а також волоки, які були спеціально відведені на сінокіс та вказано суму їхнього оподаткування (див. таблицю 8).

Таблиця 8. Характеристика сільської округи.

Села	Волоки чиншові	Податок	Волоки на сінокіс	Податок
Цеценівці	20	по 40 грошей лит., 33 злотих 10 грошей пол.	19	по 12 грошей лит., 9 злотих 15 грошей пол.
Нижня Вілія	39 (1 волока вільна, бо належить війту)	по 40 грошей лит., по одній гусці, по дві курки, 70 злотих 6 гроші пол.	21	по 12 грошей лит., 10 злотих 15 грошей пол.
Верхня Вілія	55	по 40 грошей лит., 91 злотий 20 грошей	29	по 12 грошей лит., 7 злотих 22 гроші пол.
Шпиколоси	44 (1 волока вільна, бо належить війту)	по 40 грошей лит., 72 злотих 25 грошей пол.	25	по 12 грошей лит., 12 злотих 15 грошей пол.
Колосова	22	по 40 грошей лит., 36	10	

		злотих 20 грошей пол.		по 12 грошей лит., 5 злотих пол.
Двірець	23	по 40 грошей лит., 38 злотих 10 грошей пол.	21 (придатних для косіння 7 волок 6 моргів)	по 12 грошей лит., 3 злотих 15 грошей 9 пенязів пол.
Дунаїв	20	по 40 грошей лит., 33 злотих 10 грошей пол.	3 волок 20 моргів	по 12 грошей лит., 1 злотий 25 грошей пол.
Пляшівка	59 (1 волока вільна, бо належить війту)	по 30 грошей лит., 73 злотих 22 грошей 9 пенязів пол.	2 волоки 2 морги	по 24 грошей, з моргу по 8 пенязів лит., 2 злотих 15 грошей пол.
Сапанів	43 з ґрунтом поганим (6 вільних на «служок», 1 війтова, 1 на церкву)	по 30 грошей лит., 53 злотих 22 гроші 9 пенязів пол.	над річкою 4 морги	по 8 пенязів лит., 4 гроші пол.
Підлісці та Млинівці	49 з ґрунтом поганим	по 30 грошей лит., 61 злотий 7 гроші 9 пенязів пол.	добрих на косіння 4 волоки 2 морги 15 прутів	по 24 грошей, з моргу по 8 пенязів лит., 4 злотих 2 гроші 9 пенязів пол.

Жолоби	20 з ґрунтом середнім	по 40 грошей лит., 33 злотих 10 грошей пол.	6 волок 1 морг	по 12 грошей лит., 3 злотих 9 пенязів пол.
--------	--------------------------	--	-------------------	--

Джерело: Крем'янецьке староство: люстрація 1616 року / В. Баран. Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. с. 18-20.

З таблиці бачимо, що в Кременецькій волості станом на 1563 р. знаходилося 394 чиншових волоки, серед них було 11 (війтових – 4, церковна – 1 та 6 на «служок»), які не сплачували податки. Найбільше чиншових волок знаходилося в селах Пляшівка та Верхня Вілія, а найменше в Дунаєві та Цеценівцях. В селах Сапанів, Підлісці та Млинівці волоки були із поганим ґрунтом. Найбільше волок, які були залишені на сінокіс знаходилося в селах Верхня Вілія, Шпиколоси, Нижня Вілія та Цеценівці, а ось в селі Двірець знаходилося 21 волока, але лише 7 волок та 6 моргів були придатними для косіння. При селі Сапанів було залишено лише 4 морги над річкою для сіножатей, це дуже мало, якщо порівнювати із іншими селами волості¹³¹.

В люстрації 1616 р. зазначено, що в деяких селах знаходилися ставки та млини. В селі Цеценівці був ставок, який спускався раз на три роки, сума оподаткування становила 250 злотих, відповідно за рік стягувалося 83 злотих 10 грошей. При селах Нижня Вілія та Дунаїв також знаходилися ставки, які спускалися раз на три роки, але сума їхнього оподаткування із кожного складала по 300 злотих (за рік по 100 злотих). В селах Цеценівці, Нижня Вілія, Сапанів, Млинівці, Підлісці та Дунаїв були млини, які перебували в кременецькій оренді. При селах Підлісці, Млинівці та Дунаїв знаходилися шинки, які були в кременецькій оренді. При селі Жолоби розташовувалися сади в розмірі 919,5

¹³¹ Баран В. Крем'янецьке староство: люстрація 1616 року. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. с. 18.

пругів із кожного потрібно було платити по «пул третя» пенязь литовського, відповідно польськими виходило 9 злотих 17 грошей 2 пенязь¹³².

Люстрація 1616 р. фіксує, що в селах Воронівці, Осники та Олевинці розташовувалося 80 димів (29,5 із службами). З кожної служби потрібно було платити по копії литовській, а польськими виходило 73 злотих 22 гроші 9 пенязів, а також по півбочки вівса та жита. В селі Воронівці був ставок, який спускали раз на три роки, а сума його оподаткування складала 150 злотих (в рік 50 злотих), а також там знаходився млин і корчма із яких потрібно було платити 100 злотих. Станом на 1616 р. ці села були спустошені, оскільки впродовж деяких років вони перебували у спадковій власності панів Яловицьких. Села Воронівці, Осники та Олевинці два рази зазнавали нападів татар, тому із них жодного пожитку немає та податки платити не потрібно, допоки вони знову не будуть осаджені новими підданими¹³³.

В люстрації 1616 р. вказано, що село Рудка орендували пани Реміян і Олександр Либішовські. При цьому селі знаходилося 6 волок, на яких проживало 12 підданих. Платити податку з кожної волоки потрібно було по 40 грошей литовськими, відповідно польськими монетами виходило 10 злотих, а також давати 6 мірок вівса по кременецькій мірці та по два каплуни (всього 12). Піддані цього ж села повинні по два дні на тиждень працювати у фільварку. При селі Рудка проживало 6 городників, які платили чиншу по 6 гроші кожен. В селі була розташована корчма, до якої дворові давали пиво. Ставок і млинок, які знаходилися при селі, використовувалися на потреби фільварку. Сума доходів із села Рудка (разом із урожаєм фільварку) складала 155 злотих 4 гроші. З фільварку села Рудка був найменший дохід, якщо порівнювати з іншими¹³⁴.

¹³² Баран В. Крем'янецьке староство: люстрація 1616 року. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. с. 18-20.

¹³³ Там само. с. 20.

¹³⁴ Там само. с. 21.

Люстрація 1616 р. фіксує, що при селах Нижня Вілія, Шпиколоси, Пляшівка та Рудка (приватний маєток) знаходилися фільварки. В цьому джерелі вміщено дані про кількість урожаю із цих фільварків (див. таблицю 9).

Таблиця 9. Урожай із фільварків Кременецької волості.

Аграрна продукція	Фільварки			
	Нижня Вілія	Шпиколоси	Пляшівка	Рудка
Жито	700 кіп	600 кіп	300 кіп	150 кіп
пшениця	300 кіп	150 кіп	150 кіп	40 кіп
ячмінь	150 кіп			30 кіп
овес	400 кіп	400 кіп	300 кіп	200 кіп
татарка	250 кіп	300 кіп	300 кіп	90 кіп
просо	150 кіп			
горох (вози)	60	60	30	40 кіп
сіно				4 скирти по 12 возів

Джерело: Баран В. Кременецьке староство: люстрація 1616 року. Историчні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. с. 21-23.

З таблиці бачимо, що лише при чотирьох селах знаходилися фільварки, а саме Нижня Вілія, Шпиколоси, Пляшівка та Рудка. Найбільший урожай аграрної продукції мав фільварок Нижня Вілія (див. додаток 3), а найменший був у фільварку села Рудка (див. додаток 6), яке орендували пани Либішовські. Фільварок Нижня Вілія лідирує по кількості врожаю жита та пшениці, а ось фільварки Шпиколоси (див. додаток 4) та Пляшівка (див. додаток 5) по урожаю татарки (гречки). Спостерігаємо, що лише у фільварку Нижня Вілія вирощували просо, а в Рудці заготовляли сіно. У фільварках сіл Шпиколоси та Пляшівка не

сіяли ячменю, проса та не заготовляли сіно (можливо не утримували велику рогату худобу)¹³⁵.

Люстрація 1616 р. є цінним джерелом, оскільки в ньому зафіксовано суми всіх доходів із кожного села та окремо із фільварків при них, ці дані дозволяють дізнатися прибутковість Кременецького староства станом на 1616 р. (див. таблицю 10).

Таблиця 10. Прибутковість Кременецького староства станом на 1616 р.

Села	Сума доходів із сіл	Сума доходів із фільварків
Цеценівці	133 злотих 3 гроші 1 пенязь	
Нижня Вілія	182 злотих 11 грошей	861 злотих 26 грошей 9 пенязів
Верхня Вілія	100 злотих 15 грошей 2,5 пенязь	
Шпиколоси	112 злотих 19 грошей	695 злотих 24 грошей
Колосова	41 злотий 20 грошей	
Двірець	41 злотий 25 гроші 9 пенязів	
Дунаїв	136 злотих 26 грошей	
Пляшівка	77 злотих 15 грошей	358 злотих 26 грошей
Сапанів	57 злотих 16 грошей 9 пенязів	
Підлісці та Млинівці	69 злотих 13 грошей 9 пенязів	

¹³⁵ Баран В. Крем'янецьке староство: люстрація 1616 року. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. с. 21-23.

Жолоби	50 злотих 21 грошей 6,5 пенязів	
Воронівці, Осники та Олевинці	252 злотих 22 грошей	

Джерело: Баран В. Кременецьке староство: люстрація 1616 року. Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. с. 18-20.

Найбільше доходів було із сіл Нижня Вілія, Шпиколоси та Пляшівка (враховуючи доходи із їхніх фільварків), а найменше із сіл Колосова та Двірець. Кременецьке староство отримувала прибутки із міської корчми (горілчаної) та сільських, а також із всіх млинів, сума всіх доходів складала 2500 злотих польських. Сума всіх прибутків із Кременецького староства становила 5742 злотих 3 гроші 1 пенязь. На зарплату бургграфа та трьох урядників із цієї суми виділялося 64 злотих. Сума стягнення із Кременецького староства складала 5678 злотих 3 гроші 1 пенязь, але в цю суму не враховувалися доходи із села Рудка, оскільки воно перебувало в приватній власності¹³⁶.

В люстрації 1628 р. зафіксовано, що посесором Кременецького староства був князь Януш Вишневецький, який ще 6 червня 1627 р. отримав привілей від короля Сигізмунда III на володіння містом Кременець та всіма селами (16) й фільварками, які належали до них. В люстрації 1628 р. не дуже багато вказано відомостей про саме місто Кременець, але ті, що там зафіксовані дозволяють в певній мірі проаналізувати його соціально-економічне становище, а також для цього можна використовувати дані із люстрації 1616 р. Люстрація 1628 р. не фіксує перелік вулиць і будинків на них та їх оподаткування¹³⁷.

В люстрацію 1628 р. вміщено дані про привілеї, які польські королі надавали місту Кременець. Згадується, що 4 квітня 1536 р. король Сигізмунд I

¹³⁶ Баран В. Кременецьке староство: люстрація 1616 року. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. с. 18-20.

¹³⁷ Źródła dziejowe. Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. T. V. s. 170.

надав місту Кременець новий привілей на магдебурзьке право із різними вольностями за прикладом інших міст Польської корони, а саме столиці держави Кракова¹³⁸. За цим актом всі кременецькі міщани мали судитися тільки за нормами магдебурзького права. В магістрат могли обиратися лише католики. До компетенції міської ради на чолі з бурмистром належав розгляд цивільних справ, а лаві на чолі з війтом – кримінальних. Міщанам надавалися різні пільги, а саме можливість користуватися вагою, відкривати аптеки, лавки, м'ясні ятки, різні крамниці, суконні та соляні склади, пекарні, але доходи від яких мали йти на користь міста¹³⁹. В місті Кременець дозволялося ремісникам об'єднуватися в цехи по звичаю інших міст, а особливо Кракова та Варшави. Міщанам дозволялося в будь-який день влаштовувати в місті ярмарки та торги. На відстані двох миль від міста заборонялося будувати корчми. Люди, які йшли із товаром в Кременець звільнялися від мостового та гребельного збору¹⁴⁰. В 1536 р. кременецькі євреї отримали привілей від польського короля Сигізмунда I Старого, за яким єврейське населення отримало право на користування усіма правами, які є в місті на рівні з іншими мешканцями. Ніхто не має права в чомусь їм перешкоджати займатися ремеслом і торгівлею. Бачимо, що для єврейського населення були створені всі умови для того, щоб вони масово заселяли місто Кременець. Цей привілей остаточно зрівняв євреїв у правах із корінним населенням міста¹⁴¹.

Люстрація 1628 р. фіксує, що кременецькі міщани показали ще другий привілей, який був наданий 13 червня 1572 р. Сигізмундом II Августом, за яким були підтверджені їхні вольності. Зазначені списки та привілеї надані кременецьким міщанам королем Сигізмундом I на сплату возового та замкового

¹³⁸ Źródła dziejowe. Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. T. V. s. 170-172.

¹³⁹ Білоус Н. Магдебурзькі привілеї Кременця XV – XVI століть. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. с. 38.

¹⁴⁰ Безейко А. Соціально-економічний розвиток міста Кременця у XVI столітті. *Актуальні питання історії та культури України. Україна і світ*. Острог, 2013. Вип. 3. с. 13.

¹⁴¹ Яцечко-Блаженко Т. В., Яцечко С. В. Історія єврейської громади в Кременці. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині*. Луцьк, 2014. Вип. 49. с. 103.

мита, а також соляного мита, від риби, шкіри та інших товарів, які міщани хотіли перевозити по суші або водними шляхами. Було дозволено вільний перегін тисячі волів у Польщу та Литву по «воловоному шляху», який проходив через місто Кременець, що приносило міщанам великі прибутки. Цей королівський привілей підтвердив вищий статус єврейського населення, яке займалося торгівлею в місті Кременець, але їм було заборонено діяти на шкоду християнам. Згідно з розпорядженням короля Сигізмунда II місту було надано право на проведення ярмарків в місті на свята Різдва Христового та Святого Іоанна Богослова. Кременецьким міщанам було дозволено будівництво мостів через р. Іква та побудувати поруч із ним корчму. Були також встановлені мостові мита, а саме із кожного возу чужинців по 4 гроші литовських, із своїх тільки по 1 пенязь, а також від коней та волів, яких переганяли на торги й ярмарки по 1 пенязь. Цей привілей також підтверджував лист королеви Бони, за яким вона звільняла чотирьох райців і писаря від сплати орендної плати із одної волоки на рік, поки вони перебуватимуть на цих посадах, а також дозволяла кожному із них варити по 10 солодів пива¹⁴². В 1571 р. Сигізмунд II Август призначив, щоб всі кременецькі міщани сплачували чинш із кожної волоки, який поповнював королівську скарбницю (наприклад, із поселення Липовиці по 30 грошей та підводного 3 гроші, а з волок округу Лозовецького по 13 грошей та з округу Сапанового, де погана земля по 12 грошей)¹⁴³.

В люстрації 1628 р. містяться відомості, що міщани представили люстраторам привілеї, які 31 березня 1615 р. надав теперішній король Сигізмунд III. За цим привілеєм кременецьким міщанам дозволялося мати жир та смолу, яку вони могли зберігати довгий час у ратуші. Бурмистер із радістю повинні були слідкувати за цим жиром і смолою, а також заборонялося використовувати їх в будь-яких інших цілях, окрім на потреби міста Кременець. Ніхто із міщан,

¹⁴² Źródła dziejowe. Lustracje królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. T. V. s. 173.

¹⁴³ Безейко А. Соціально-економічний розвиток міста Кременця у XVI столітті. *Актуальні питання історії та культури України. Україна і світ*. Острог, 2013. Вип. 3. с. 13.

передміщан та під замковою юрисдикцією не мали права продавати жир та смолу під виглядом втраченого товару. Якщо хтось це робив із під міської юрисдикції, то був змушений платити на ратуш бурмистрові – 10 грошей, а якщо із під замкової юрисдикції, то давав на замок 15 грошей. Король Сигізмунд III також затвердив створення у місті Кременець колегії 24 мужів, за старим звичаєм інших міст їх обирав бурмистер і рада. Вони повинні були радити та допомагати бурmistру та раді у підтриманні міського порядку та під час зовнішньої небезпеки, але їм було заборонено втручатися в судові справи¹⁴⁴.

В люстрації 1628 р. зазначено, що навколо міста Кременець не було ніякої огорожі, знаходився тільки ліс, який був для кременецьких міщан єдиним захистом в разі зовнішніх загроз. Тому бурмистер і рада повинні були оберігати та укріплювати ліс, а також не дозволяти нікому його рубати та викорчовувати. Якщо хтось з кременецьких міщан наважувався це зробити, то був суворо покараний. Города та садки, які були розроблені в цих місцях повинні були щорічно використовуватися для потреб кременецьких міщан¹⁴⁵.

В люстрації 1628 р. зафіксовано, що кременецькі міщани показали люстраторам мандат короля Сигізмунда II від 1564 р., в якому він наказав, щоб кременецький староста князь Микола Збараський не дозволяв євреям в місті тримати більше двох шинків і заборонив їм варити мед, пиво та курити горілку. В 1568 р. король Сигізмунд II видав привілей, в якому кременецьке вйтівство подарував із спадковим правом пану Федору Григоровичу Новосельському та звільнив його від підпорядкуванню старості, а також дав йому 4 волоки, будинок в місті, торгові лавки, лазню та бійню. В 1576 р. король Стефан Баторій надав привілей місту Кременець, за яким християни, які проживали в місті повинні були платили чоповий збір (з міцних напоїв) із кожного міського будинку в розмірі 40 злотих польських¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Źródła dziejowe. Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. T. V. s. 174.

¹⁴⁵ Там само. s. 174-175.

¹⁴⁶ Теодорович М. Город Кременец Волинской губернии: исторический очерк. Почаев, 1890. с. 21-22.

Даних про села (16), які належали до Кременецького староства в люстрації 1616 р. зафіксовано дуже мало. З люстрації 1628 р. можна дізнатися про наявність при селах фільварків, млинів та ставків, а також доходи із цих сільських поселень, що є дуже важливо для вивчення економічного стану Кременецького староства станом на 1628 р. (див. таблицю 11).

Таблиця 11. Характеристика сільської округи станом на 1628 р.

Села	Фільварки	Млини	Ставки	Дохід із села
Цеценівці	1		1	310 зл. 23 гр.
Нижня Вілія	1		1	1070 зл. 6 гр. 13 пенязів
Верхня Вілія та Тетильківці				100 зл. 15 гр. 9 пенязів
Писарівка				16 зл. 24 гр. 9 пенязів
Шпиколоси	1			958 зл. 28 гр.
Колосова				118 зл. 26 гр.
Дунаїв			1	136 зл. 25 гр.
Пляшівка	1			617 зл. 17 гр.
Сапанів				57 зл. 16 гр. 9 пенязів
Підлісці та Млинівці				70 зл. 1 гріш 9 пенязів
Осники			1	148 зл. 22 гр.
Олевинці				12 злотих 14 грошей

Воронівці	1	1	1	324 зл. 9 гр. 9 пенязів
Жолоби				50 зл. 21 гр. 6 пенязів

Джерело: Źródła dziejowe. Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. T. V. s. 175.

З таблиці бачимо, що станом на 1628 р. при селах Цеценівці, Нижня Вілія, Пляшівка та Воронівці знаходилися фільварки, але не зафіксовано даних про їхню урожайність. Станом на 1616 р. в селах Цеценівці та Воронівці ще не було розташовано фільварків. Люстрація 1628 р. фіксує, що в селах Верхня Вілія, Тетильківці, Писарівка, Колосова, Сапанів, Підлісці, Млинівці, Олевинці та Жолоби не було ні фільварків, млинів та ставків, тому і спостерігаємо, що із цих сіл невеликий дохід. Цікавим є те, що в люстрації 1616 р. зафіксовано про наявність в селах Нижня Вілія, Дунаїв, Млинівці та Підлісці млинів, які перебували разом із ставками в кременецькій оренді, а вже в люстрації 1628 р. про них ніяких даних не має. Найбільший дохід був із сіл Нижня Вілія, Шпиколоси, Плешівка, Воронівці та Цеценівці¹⁴⁷.

В люстрації 1628 р. вміщено відомості про те, що в місті Кременець та в прилеглих до нього селах знаходилося багато шинків, які перебували в оренді. В них варили різні міцні напої (пиво та горілку). Навіть деякі шляхтичі, маючи на це права від святої римо-католицької церкви, варили та продавали міцні напої. Наприклад, шляхтич Самуїл Лідихівський був виробником приватного пива. В 1568 р. король Сигізмунд II надав привілей на вільне будівництво шинків у Кременецькому старостві та право продавати там різні напої. Дохід із міських і

¹⁴⁷ Źródła dziejowe. Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. T. V. s. 175.

сільських шинків, разом із млинами Кременецького староства становив 2500 злотих¹⁴⁸.

В люстрації 1628 р. зафіксовано дохід із міста Кременець, який складав 223 злотих 16 грошей 9 пенязів. Відомості про дохід із сіл староства, міських і сільських шинків та млинів дозволяє дізнатися прибутковість Кременецького староства станом на 1628 р. Сума всіх доходів староства становила 6726 злотих 27 грошей 2 пенязь. На зарплату підстарости виділялося – 200 злотих, бургграфа – 100 злотих та для п'яťох урядників на 5 їхніх господарств (фільварків) виходило 80 злотих. Всього на витрати із всіх доходів староства виділялося 380 злотих. Сума стягнення із Кременецького староства складала 6346 злотих 27 грошей 2 пенязь. Станом на 1628 р. прибутки із Кременецького староства були значно більшими, ніж в 1616 р.¹⁴⁹

Люстрація 1628 р. окремо фіксує села Немиринці, Рудка, Секунь, Сушки та Двірець, оскільки вони перебували у приватній власності. Село Немиринці тільки почали заселятися підданими після татарського спустошення. На прохання короля Сигізмунда III ним володів шляхтич Олександр Білецький. Сума доходу із цього села становила 52 злотих 14 грошей. Село Рудка мало два права, перше на утримання 6 волок, яке було надане привілеєм короля уродженому пану Олександру Любешівському та його дружині Сюзанні Лошатинській, а друге на 12 волок спадкових, які він купив у пана Марціна Скшинського. Сума доходу із цього села складала 64 злотих, із фільварку – 167 злотих (разом 231 злотий). На зарплату урядника виділялося 16 злотих, а чистого прибутку від села Рудка залишалося – 215 злотих¹⁵⁰.

Села Секунь та Сушки знаходилися у Володимирському повіті, а ними володів польський шляхтич Адам Держек, за привілеєм короля Сигізмунда III від 20 квітня 1611 р. Сума всіх доходів із цих сіл та фільварком становила 137

¹⁴⁸ Źródła dziejowe. Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. T. V. s. 175-176.

¹⁴⁹ Там само. с. 176.

¹⁵⁰ Там само. с. 183.

злотих 20 грошей. На зарплату урядника виділялося 16 злотих, а чистого прибутку від сіл Секунь та Сушки залишалося – 121 злотих 20 грошей. Село Двірець орендував уроджений пан Юзеф Фрик, який обіймав посаду городського писаря у Кременецькому старостві. За оренду цього села він платив по 200 злотих щороку¹⁵¹.

Отже, ревізії Кременецького замку 1545 та 1552 рр., подавчий інвентар 1548 р., опис міста Кременець та Кременецького староства 1563 р. та люстрації 1616 та 1628 р. є цінними джерелами для вивчення соціально-економічних, історико-демографічних та урбанізаційних процесів у Кременецькому старостві в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Ревізії 1545 та 1552 рр. лише в певній мірі дозволяють проаналізувати соціально-економічне життя староства, оскільки вони передусім були спрямовані на перевірку укріплень Кременецького замку та дізнатися кому належало підтримувати їх у належному стані. Ревізійні описи 1545 та 1552 рр. фіксують забезпечення Кременецького замку озброєнням, реманентом та продовольством. Ревізії 1545 та 1552 р. фіксують кількість дворощ і димів, їх дохід, чисельність сільського населення, їхні повинності та господарство. В ревізії 1545 р. відомостей про місто Кременець не так багато, лише згадуються скарги міщан на старосту та підвищення мита на ярмарках і торгах. Вже в ревізії 1552 р. вміщена структура міського населення (міщани під «марборським правом» та замковим присудом) та кількість сплачуваних ними податків. Інвентар Кременецького староства 1548 р. фіксує вуличну структуру, поіменний перелік мешканців міста, передмість та сіл, які належали до староства, містить свідчення про міське та селянське землекористування, дозволяє простежити національно-релігійний склад міського населення та дізнатися їх ремісничі заняття. Інвентар 1548 р. містить деякі дані про стан Кременецького замку, його забезпечення озброєнням та продовольством. Опис міста Кременець та Кременецького староства 1563 р. є найбільш інформативним документом

¹⁵¹ Źródła dziejowe. Lustracje królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. T. V. s. 184.

описово-статистичного характеру. В описі 1563 р. зафіксовано поіменний перелік кременецьких міщан та передміщан, а також вказано площу їх земельних ділянок та податки, які вони сплачували за них. В цьому документі є дані про національний склад населення Кременецького староства станом на 1563 р. В описі 1563 р. містяться відомості про сільську округу Кременецького староства, а саме зафіксовано поіменний перелік селян, які утримували волоки та сіножаті. Це джерело містить відомості про фільварки, які знаходилися при селах. Опис 1563 р. детально фіксує повинності й вольності міського та сільського населення. Люстрації Кременецького староства 1616 та 1628 рр. є цінним джерелом описово-статистичного характеру, оскільки в них зафіксовано дані про прибутковість староства в першій половині XVII ст. та шляхи їх надходження. В люстрації 1628 р. містяться відомості про пільги та привілеї кременецьких міщан. В цих люстраціях 1616 та 1628 рр. відсутній поіменний перелік міського та сільського населення. В люстраціях 1616 та 1628 рр. немає відомостей про селянське господарство та не вказано окремих занять підданих. Завдяки регулярному проведенню державного обліку Кременецьке староство в досліджуваний період забезпечене джерелами описово-статистичного характеру, які дозволяють в повній мірі прослідкувати за змінами в ньому.

Розділ 3. Державна податкова документація.

Податкова (фіскальна) документація другої половини XVI – першої половини XVII ст. за об'єктом оподаткування поділяється на дві групи: поборові та подимні реєстри. В 1569 р. Люблінський сейм запровадив для українських земель новий податок – побор, який збирався із всього непривілейованого міського та сільського населення, яке володіло нерухомістю в містах, займалося ремеслом чи промислами в містах і селах, а також користувалося землею. Поборові реєстри не фіксують неоподаткованого населення – шляхту, католицьке духовенство та фільваркову челядь. Окремий податок накладався на єврейське населення – поголовне. З поборових реєстрів можна дізнатися інформацію про певне соціальне становище населення, а із розміру земельної ділянки про забезпеченість жителів землею. Поборові реєстри фіксують категорії населення та розмір сплачуваних ними податків, а також кількість ремісників та їх спеціалізацію¹⁵².

У другій половині XVI ст. подимне ще не зустрічалося, тому для обрахунку чисельності населення доводилося використовувати поборові реєстри. Польський історик Олександр Яблоновський підраховував людність Волинського та Подільського воєводств на підставі поборових реєстрів. Провести підрахунок чисельності населення за цією групою джерел дуже важко, оскільки побор вносили із різних об'єктів: земельних ділянок, млинів, ступ, рудень, а також сплачували торговці та ремісники тощо. При підрахунку сільського населення О. Яблоновський покладався на число обкладеної податком селянської землі. Всі земельні наділи селян він прирівнював до ланів, на яких проживало по 12 осіб і додавав до цього числа ще по 6 осіб з інших категорій населення¹⁵³. Ці обрахунки заперечив О. Баранович, оскільки вважав, що в дійсності на території Волині землю на лани не ділили, тут знаходилися дворища, а з часом вона була поміряна на волоки, тому лан можна вважати чисто

¹⁵² Рибачок І. О. Джерела вивчення історичної демографії Волині другої половини XVI - першої половини XVII століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2009. Вип. 27. с. 311.

¹⁵³ Там само. с. 312.

умовною одиницею, яку використовував у своїх обрахунках О. Яблоновський. Ще одним вагомим зауваженням є те, що побор могли збирати декілька разів із одного господаря, наприклад, окремо за землю, млин та ремесло¹⁵⁴. Не зважаючи на ряд недоліків, М. Крикун вважав, що поборові реєстри є достатньо репрезентативними в територіальному відношенні та дозволяли дослідити значне коло проблем. Поборові реєстри для Волинського воєводства збереглися лише за 1570, 1577, 1583 та 1589 рр., які опублікував О. Яблоновський в серійному виданні «Zródła dziejowe»¹⁵⁵.

Поборовий реєстр 1570 р. фіксує дані про сплату побору із Кременецького староства, в якому знаходилося 189 волоки, 11 млинових кіл, проживало 19 городників, які сплачували по 2 гроші, 1 – риболов по 8 гроші та 2 – ремісники по 2 гроші. При сплаті із староства побору 1570 р. було зазначено 111 міських городників, які платили по 6 гроші, 11 – коморників по 4 гроші, 11 – ремісників по 4 гроші, 5 – перекупників та 2 люзних¹⁵⁶. В останній третині XVI ст. в безпосередньому підпорядкуванні Кременецького староства в околицях міста Кременець залишилося лише 12 сіл: Сапанів, Пляшівка, Підлісці, Жолоби, Дунаїв, Двірець, Рудка, Колосова, Шпиколоси, Тетильківці, Вілія та Цеценівці. Бачимо, що після переходу Кременецької волості від королеви Бони до рук короля Сигізмунда II Августа кількість сіл у ній значно зменшилася, оскільки більшість із них перейшли у приватну власність¹⁵⁷ (див. додаток 8).

В поборовому реєстрі 1570 р. зафіксовано кількість будинків, які знаходилися в місті Кременець, соціальний склад міського населення та сплачуванні ними податки (див. таблицю 12).

¹⁵⁴ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. с. 6-7.

¹⁵⁵ Атаманенко В. Б. Первинні поборові реєстри як історичне джерело (на прикладі міст Волині середини XVI ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30, с. 68.

¹⁵⁶ *Źródła dziejowe. Ziemie Ruskie. Ziemie. Wolyn i Podole.* / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1889. Т. 19. s. 161.

¹⁵⁷ Собчук В. Д. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення. *Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. 231. С. 397.

Таблиця 12. Дані з поборового реєстру 1570 р. (м. Кременець).

Платники	Кількість	Податки
Ринкові будинки	20	по 16 грошей
Вуличні будинки	253	по 8 грошей
Передміські будинки	144	по 4 гроші
Плебейські будинки	5	по 4 гроші
ремісники	44	по 8 грошей
перекупники	35	по 12 грошей
Коморники та «люзні»	19	по 12 грошей
Міські городи	70	по 1 грошу
Міські волоки	100	по 20 грошей
Всього	690	4210 гр.

Джерело: Źródła dziejowe. Ziemia Ruskie. Ziemia. Wołyn i Podole. / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1889. T. 19. s. 162.

З таблиці бачимо, що кількість будинків станом на 1570 р. не може відповідати розміру та значенню міста Кременець. Поборовий реєстр 1570 р. фіксує, що в місті Кременець було розташовано всього 485 будинки, це дуже мала цифра, оскільки в цей час місто займало одне із провідних місць за кількістю населення та рівнем розбудови міста поряд із Луцьком, Острогом та Ковелем¹⁵⁸. Ще в описі 1563 р. було зафіксовано, що в місті знаходилося близько 1000 міських та передміських будинки, а чисельність населення складала приблизно 6 000 осіб. В поборовому реєстрі 1570 р. також і дані про кількість ремісників не відповідають дійсності, оскільки станом на 1563 р. навіть представників окремих ремісничих спеціальностей було значно більше, наприклад, м'ясників – 21 та шевців – 18. На початку 70-х рр. XVI ст. в місті Кременець було засновано навіть ткацький цех¹⁵⁹. Можна вважати, що відомості про місто Кременець, які були зафіксовані в поборовому реєстрі 1570 р. є

¹⁵⁸ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII століття. Львів, 1963. с. 91.

¹⁵⁹ Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Київ, 1989. с. 73.

близькими до даних опису 1563 р., але тільки щодо міської частини, без передмість¹⁶⁰. Кременецькі міщани продовжували утримувати городи та волоки, але в меншій кількості, ніж це було станом на 1563 р. В поборовому реєстрі 1570 р. не перераховано поіменно власників городів та волок, а також не зазначено розміри земельних ділянок¹⁶¹.

В поборових реєстрах 1577 та 1583 рр. зафіксовано кількість ремісників, які проживали в місті Кременець та їх спеціалізації (див. таблицю 13).

Таблиця 13. Перелік ремісничих спеціальностей в місті Кременець станом на 1577 та 1783 рр.

Ремісничі спеціальності	Кількість в місті Кременець	
	1577 р.	1583 р.
кравець	1	1
прості кравці	2	2
кушнірі	3	3
ковалі	6	6
лучники	3	3
різники	4	4
золотарі	1	1
шевці	7	7 (1 особливий, 6 звичайних)
гончарі	4	4
стельмах	1	1
цирульник (barwiersz)	1	1
скупник (prasolow)	16	16
пекарі	22	6

¹⁶⁰ Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. с. 60-61.

¹⁶¹ Źródła dziejowe. Ziemie Ruskie. Ziemie. Wołyn i Podole. / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1889. T. 19. s. 162.

дударі	1	1
Разом	72	53

Джерело: Źródła dziejowe. Ziemia Ruskie. Ziemia. Wołyn i Podole. / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1889. T. 19. s. 240-250.

Станом на 1577 та 1583 рр. в місті Кременець нараховувалося лише 14 ремісничих спеціальностей, коли в 1563 р. їх налічувалося аж 35. Поборовий реєстр 1577 р. фіксує, що в місті Кременець було лише 72 ремісники, якщо порівнювати із 1563 р., то виходить, що їх кількість набагато зменшилася. А вже в поборовому реєстрі 1583 р. зафіксовано ще меншу кількість ремісників, всього 50 осіб, можливо причиною цього було спустошення Південної Волині через напади татар в 70-х роках. В поборових реєстрах 1577 та 1583 рр. також згадуються нові ремісничі спеціальності, а саме – цирульник (*barwiersz*) та скупник (*prasolow*), які ще в попередніх документах описово-статистичного характеру не були зафіксовані¹⁶². Спостерігаємо, що в місті проживало багато пекарів та цирульників, але зменшилася кількість м'ясників та шевців, яких станом на 1563 р. було значно більше. М. Грушевський вважав, що поборовий реєстр 1583 р. фіксує дуже занижену статистику кременецьких міських ремісників, яка не відповідала дійсності, оскільки ще в 60-х роках XVI ст. їх кількість була значно більшою. Він зазначає, що в поборовому реєстрі 1583 р. лише для м. Володимира представлені більш менш правдиві дані¹⁶³. В цілому кременецькі міщани в 1583 р. заплатили шосу та податку за ремесло й торгівлю в розмірі 64 злотих, це значно менша сума, ніж із інших міст Волині¹⁶⁴.

В поборовому реєстрі 1577 р. вміщено відомості про те, що кожний кременецький єврей сплачував поголовне в розмірі 1 злота. Сума всього поголовного з міста Кременець станом на 1577 р. становила 100 злотих. Ці дані

¹⁶² Źródła dziejowe. Ziemia Ruskie. Ziemia. Wołyn i Podole. / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1889. T. 19. s. 67.

¹⁶³ Грушевський М.С. Історія України-Руси/ Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1991. Т. VI. с. 185.

¹⁶⁴ Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. с. 61.

дозволяють обрахувати чисельність єврейського населення, яке проживало в місті. Виходить, що в місті Кременець станом на 1577 р. проживало близько 500 євреїв. З міста Кременець також потрібно було заплатити податок із житлових будинків у розмірі 80 злотих та 40 злотих чопового¹⁶⁵.

В сумарному поборовому реєстрі 1589 р. зафіксовано, що з міста Кременець потрібно було сплатити податків на суму – 500 злотих, що є дуже мало як для повітового міста. Кременець сплачував найменше податків, ніж Луцьк та Острог¹⁶⁶.

Вже в XVII ст. з'являється нове джерело для підрахування чисельності населення – подимне. Якщо порівнювати реєстри подимного з поборовими, то перші досконаліше відбивають дійсність та їх простіше розшифрувати. В подимному реєстрі тільки один об'єкт оподаткування – це будинок (дим), який тісно пов'язаний із людністю, ніж ті, самі волоки чи лани. Ще однією перевагою подимного є те, що його збирали зі всіх людських домівок осіб податкового стану, а побор не брали з новоосаджених, погорілих й спустошених господарств. Крім цього, в подимному реєстрі фіксувались приватні, державні та церковні володіння¹⁶⁷. Вперше на українських землях подимний податок почали збирати в 1629 р. Цим податком обкладалася більшість тогочасного населення: селяни і міщани, євреї, православне духовенство та служила шляхта, яка володіла невеличкими земельними ділянками. Одиницею оподаткування був «дим», в якому проживали люди¹⁶⁸.

Подимний реєстр як джерело мав і свої певні недоліки, в першу чергу, це те, що при його складанні певна кількість димів могла бути прихованою, оскільки в цьому були зацікавлені їхні власники. В подимному реєстрі 1629 р.

¹⁶⁵ Źródła dziejowe. Ziemie Ruskie. Ziemie. Wołyn i Podole. / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1889. T. 19. s. 67.

¹⁶⁶ Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С. 61.

¹⁶⁷ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. с. 8-9.

¹⁶⁸ Крикун М. Подимні реєстри як джерело. *Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни*. Київ, 1968. с. 69-98.

майже не представлено даних про соціальну, професійну, вікову, національну та статеву структуру населення, що є дуже важливим для вивчення соціально-економічного життя¹⁶⁹.

Завдяки подимному реєстру 1629 р. можна обрахувати чисельність населення, тому що в ньому зафіксовано кількість димів, які знаходилися у міських та сільських поселеннях. Для того, щоб підрахувати чисельність людності потрібно знати кількість димів та коефіцієнт мешканців одного диму (будинку). О. Баранович вважав, що для обрахунку чисельності населення можна застосовувати коефіцієнт 6 для сімей, які проживали в димах. Але є багато дослідників, які називали зовсім інші коефіцієнти (наприклад, І. Ворончук коефіцієнт 11¹⁷⁰ та М. Крикун коефіцієнт 6,5-7¹⁷¹).

Подимний реєстр 1629 р. фіксує кількість будинків у місті Кременець та всього Кременецького старства, тому ці дані дозволяють підрахувати чисельність міського та сільського населення¹⁷² (див. таблицю 14).

Таблиця 14. Чисельність міського та сільського населення Кременецького старства.

Дідич	Посесор	Назва поселення	Кількість димів	Число людності
Королівщина		Кременець	1224	7344
	князь Януш	Писарівка	26	156
	Вишневецький,	Тетильківці	77	462
		Жолоби	73	438

¹⁶⁹ Рибачок І. О. Джерела вивчення історичної демографії Волині другої половини XVI - першої половини XVII століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2009. Вип. 27. с. 312.

¹⁷⁰ Ворончук І. О. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI-сер. XVIII ст. *Український археографічний щорічник*. Київ, 1999. Вип. 3-4. с. 25.

¹⁷¹ Крикун М. Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело. *Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни*. Київ, 1968. с. 75.

¹⁷² Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. с. 9-10.

	староста кременецький	Підлісці	67	402
		Млинівці	22	132
		Шпиколоси	89	534
		Вілія	80	480
		Сапанів	48	288
		Дунаїв	43	258
		Колосова	18	108
		Цеценівці	42	252
		Пляшева	68	408
	Юзеф Фрик	Двірець	46	276
	Габріель Дружбацький	Воронівці	26	156
	Миколай	Осники	21	126
	Мисловський	Олевинці		
	Александр	Немиринці	29	174
	Білецький	Молодків		
		Рудка	44	264
Всього королівських димів			2043	12 258

Джерело: Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. Ч. 1 : Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. с. 90.

Станом на 1629 р. до Кременецького староства, окрім міста Кременець, входило ще 19 сіл (819 димів), хоча в люстрації 1628 р. зафіксовано лише 14 сіл. Всього в старостві нараховувалося 2 043 дими, в яких проживало приблизно 12 258 осіб. У подимному реєстрі 1629 р. зазначено посесорів, наприклад, кременецький староста Януш Збаразький орендував такі села, як Писарівка, Тетильківці, Жолоби та Підлісці, Юзеф Фрик – Двірець, Габріель Дружбацький – Воронівці, кременецький війт Микола Мисловський – Осники й Олевинці

(Головинці) та кременецький підстароста Александр Білецький орендував села Немиринці та Молодків. Серед сільських поселень найбільше димів було в Шпиколосах, Вілїї, Тетильківцях, Жолобах та Пляшевії, а найменше в селах Колосова – 18, Осники й Олевинці на двох 21 та Немиринцях і Молодкові – 29¹⁷³. В селі Рудка знаходилося 15 шляхетських будинки, які належали Андрію Човганському. В Кременецькому старостві знаходилося ще село Вереміївці, але О. Баранович зазначає, що не має інформації про кількість димів, які знаходилися в ньому¹⁷⁴.

Кременець станом на 1629 р. було одним із найбільших міст на Волині за кількістю будинків. В подимному реєстрі 1629 р. зазначено, що в місті Кременець знаходилося 1 224 будинки (разом із передмістям). Населення міста Кременець в цей час продовжувало поділятися на дві юрисдикції – міську та старостинську, але були і юридики, які майже не згадувалися в документах описово-статистичного характеру¹⁷⁵. Подимний реєстр 1629 р. фіксує кількість міських християнських, старостинських, єврейських, церковних та шляхетських будинків. Завдяки цим даним можна підрахувати приблизну чисельність міського населення, яке належало до тієї, чи іншої юрисдикції (див. таблицю 15).

Таблиця 15. Чисельність міського населення.

Будинки	Кількість димів	Число людності
Міські під магдебурзьким правом	436	2616
Старостинські	507	3042
Єврейські	169	1014
Церковні	17 (Церква Спаса)	102
	25 (францисканці)	150

¹⁷³ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. Ч. 1 : Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. с. 90.

¹⁷⁴ Там само. с. 90.

¹⁷⁵ Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. с. 61.

Шляхетські	63	378
війтові	7	42
Всього	1 224	7 344

Джерело: Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. Ч. 1 : Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. с. 90.

Станом на 1629 р. у місті Кременець знаходилося 436 міських християнських будинки, серед них: ринкових – 22, на вулиці Горішній – 41, Середній – 11, Великій Воскресенській – 55, на вулиці Середній – 33, Горішній – 56, за церквами – 19, під горою – 12 та на паркані – 40, а старостинські будинки розташовувалися на Запоточчі та на передмісті під Вишнівцем. В місті Кременець переважало населення, яке підлягало під старостинську юрисдикцію¹⁷⁶. Бачимо, що чисельність єврейського населення в місті Кременець постійно зростала. За підрахунками в місті проживало приблизно 1014 євреїв, але є дані про те, що в 1629 р. єврейського населення нараховувалося близько 854 особи¹⁷⁷.

В подимному реєстрі 1629 р. вміщено дані про те, що в місті Кременець були шляхетські та церковні юридики, про які в документах описово-статистичного характеру другої половини XVI ст. зовсім не було інформації. Церковним підданам у місті належало 42 будинки, серед яких: 17 – православної та 25 – католицькій (францисканцям) церквам. Шляхті в місті Кременець належало аж 63 будинки, з яких: панам Ледухівським – 14, Юзефу Фрику – 11, Яну Білецькому – 24, Александру Жвану Делешканові – 10 та Войцеху Хржановському – 4. Найбільше будинків перебувало в кременецького підстарости Яна Білецького. Навіть кременецький староста Микола Мисловський володів у місті 7 будинками. Загалом, у місті Кременець

¹⁷⁶ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. С. 90.

¹⁷⁷ Яцечко-Блаженко Т. В., Яцечко С. В. Історія єврейської громади в Кременці. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині*. Луцьк, 2014. Вип. 49. с. 103.

нараховувалося 112 будинків, які не підпорядковувалися міській владі та не виконували на користь міста ніяких повинностей¹⁷⁸.

Станом на 1629 р. в місті Кременець проживало приблизно 7 344 мешканців. Виникають такі припущення, що в місті Кременець могло знаходитися більше шляхетських будинків із юридиками, підданих костелу та інших храмів, тому є підстави вважати, що чисельність міського населення станом на 1629 р. була значно більшою. В цілому, за кількістю населення Кременець на Волині поступався лише Острогу, в якому знаходилося 1655 димів¹⁷⁹.

Отже, податкова документація, яка представлена двома видами – поборовими та подимними реєстрами, відіграє важливу роль при вивченні соціально-економічного життя Кременецького староства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Якщо порівнювати інформативність поборових та подимних реєстрів, то потрібно відзначити, що перші створювалися регулярно, особливо для другої половини XVI ст. і тому є більш репрезентативні в територіальному відношенні, що дозволяє проводити певні порівняння, а також вони містять більше інформації про міське та сільське населення, ніж у подимних реєстрах. В свою чергу, подимний тариф 1629 р. є найкращим джерелом для обрахування чисельності всього населення, тому що одиницею оподаткування є лише один об'єкт – це дим, а не декілька як у поборових реєстрах. Подимний реєстр 1629 р. є легшим у розшифруванні, ніж поборові реєстри. Ще однією перевагою подимного реєстру 1629 р. є те, що подимне збирали постійно не дивлячись на різні проблеми, які виникали у міських чи сільських поселеннях, коли побор не збирали з новоосаджених, погорілих і спустошених господарств. Станом на 1629 р. в Кременецькому старостві знаходилося 2 043 міських та сільських димів та проживало близько 12 258 осіб. В місті Кременець було

¹⁷⁸ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. С. 107-112.

¹⁷⁹ Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С. 62.

розташовано 1 224 будинки, а чисельність міського населення складала 7 344 особи, але є припущення, що ця цифра значно більша, оскільки невідомо справжньої кількості шляхетських будинків із юридиками та церковних підданих.

Висновки

Кременецьке староство було одним із найбільших державних володінь на території Волині, в якому регулярно проводилися перевірки його стану, тому воно забезпечене значним колом джерел описово-статистичного характеру. Документи описово-статистичного характеру відіграють важливу роль для вивчення соціально-економічних, історико-демографічних аспектів та урбанізаційних процесів Кременецького староства у другій половині XVI – першій половині XVII ст. Кожне джерело є цінне та має свій особливий інформативний потенціал. Кременецьке староство представлене різними категоріями джерел описово-статистичного характеру, а саме: державними ревізіями українських замків 1545 та 1552 рр., подавчим інвентарем 1548 р., описом міста Кременець та Кременецького староства 1563 р., люстраціями 1616 та 1628 рр., а також податковою документацією – поборовими реєстрами 1570, 1577, 1583 і 1589 рр. та подимним реєстром 1629 р.

Ревізії у межах українських земель Великого князівства Литовського в даний період проводилися регулярно для того, щоб повторно перевірити державні маєтності, оскільки певних норм проведення ревізійних описів не було, тому ревізори дуже часто допускалися помилок у їх складанні. Основною метою проведення ревізій було обрахування прибутковості королівщин (державних володінь) для подальшого їх оподаткування. Державні ревізії українських замків 1545 та 1552 рр. були проведені з метою перевірки стану замкових укріплень та кому належала відповідальність за утримання їх у належному стані, тому відомостей про соціально-економічне життя Кременецького староства у них не дуже багато, але в певній мірі вони можуть допомогти проаналізувати ці проблеми. Ревізії 1545 та 1552 рр. фіксують інформацію про кількість городень в замку, їх стан та людей, які слідкували за ними. Ревізійні описи 1545 та 1552 рр. дозволяють дізнатися про забезпечення Кременецького замку озброєнням, реманентом та продовольством, що є дуже важливо, оскільки в цей час Південна Волинь потерпала від постійних нападів татар. Обидві ревізії фіксують дані про

кількість дворощ і димів у селах, чисельність сільського населення, їхній дохід і повинності, а також відомості про селянські господарства. Ревізія 1545 р. містить дуже мало відомостей про місто Кременець, лише зафіксовано національний склад міського населення, скарги міщан на кременецького старосту Щасного Герцика та підвищення мита на ярмарках і торгах. Ревізійний опис 1552 р. є певним доповненням до попередньої ревізії, оскільки вже містить структуру міського населення (міщани під магдебурзьким правом та замковим присудом), сплачуванні ними податки на Кременецький замок та кількість їхніх будинків.

Подавчий інвентар 1548 р. був створений при передачі Кременецької волості новому старості Івану Боговитиновичу. Цінність цього інвентаря як історичного джерела полягає в тому, що він вперше фіксує вуличну структуру, поіменний перелік мешканців міста Кременець, передмість і сіл, які належали до староства, містить дані про міське та сільське землекористування, а також дозволяє простежити національно-релігійний склад міського населення та дізнатися про кількість ремісників та перелік ремісничих спеціальностей. Інвентар 1548 р. фіксує відомості про Кременецький замок, а саме його забезпечення зброєю, реманентом і продовольством, тобто можна прослідкувати за зміною обороноздатності замку впродовж деяких років.

Найінформативнішим документом описово-статистичного характеру для вивчення Кременецької волості та міста Кременець є опис 1563 р., який був створений для потреб скарбу з метою фіксації стану державних володінь, які були відібрані королем Сигізмундом II Августом у королеви Бони. Опис 1563 р. фіксує вуличну структуру та поіменний перелік кременецьких міщан і передміщан, а також вказано площу їх земельних ділянок та податки, які вони сплачували за них. В описі 1563 р. містяться дані про національно-етнічний склад населення, яке проживало в місті Кременець. З опису 1563 р. докладніше дізнаємося про ремісничі спеціальності, утворення ремісничих цехів та проведення ярмарків і торгів у місті Кременець. Опис 1563 р. детально описує повинності та вольності кременецьких міщан і передміщан, про які в попередніх

документах описово-статистичного характеру відомостей не було. В описі 1563 р. містяться дані про сільську округу Кременецького староства, а саме зафіксовано поіменний перелік селян, кількість утримуваних ними волок та сіножатей, а також розмір сплачуваних податків за них. З опису 1563 р. дізнаємося про фільварки, які знаходилися при селах та їхнє господарство. В описі 1563 р. вміщено відомості про розподіл землі зем'ян за новими мірками, які були запровадженні Сигізмундом II Августом під час проведення нової аграрної реформи, відомою під назвою «Устава на волоки» в 1557 р.

На початку XVII ст. було проведено люстрування Кременецького староства з метою встановлення його прибутковості та шляхів їхнього надходження. Люстрація 1616 р. фіксує кількість будинків, які розташовувалися на вулицях міста Кременець, а також містить інформацію про міське та передміське землекористування та розміри сплачуваних за них податків. В люстрації 1616 р. зафіксовано дані про сільську округу Кременецького староства. В люстрації 1616 р. вміщено відомості про кількість чиншових волок, застінків та волок, які були відведенні спеціально під сінокіс, а також зазначено плату за користування ними. З люстрації 1616 р. отримуємо відомості про кількість ставків і млинів у селах, які перебували в кременецькій оренді та суму їх оподаткування. В люстрації 1616 р. окремо зафіксовано дані про фільварки, які знаходилися при селах (Нижня Вілія, Шпиколоси, Пляшівка та Рудка), вказано їхню урожайність та кількість прибутків. Люстрація 1616 р. фіксує суму всіх прибутків Кременецького староства та витрати на зарплатню бургграфа та трьох урядників.

З люстрації 1628 р. дізнаємося про пільги та привілеї кременецьких міщан, які були надані їм під час правління різних королів. Цікавим є те, що ні в одному із попередніх документів описово-статистичного характеру таких даних не було зафіксовано. Люстрація 1628 р. фіксує, що кременецьким міщанам забороняли вирубувати ліс, оскільки він був єдиним захистом проти зовнішніх небезпек і тому його потрібно було постійно укріплювати. В люстрації 1628 р. містяться

дані про сільську округу Кременецького староства, але вони є не значними. З люстрації 1628 р. дізнаємося про прибутковість Кременецького староства, яка значно збільшилася порівняно із 1616 р. В люстрації 1628 р. місто Кременець вперше класифікується як містечко.

Податкова документація представлена двома видами – поборовими та подимними реєстрами, які відіграють важливу роль у вивченні соціально-економічного становища Кременецького староства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Ще у другій половині XVI ст. подимного податку не зустрічалося, тому для підрахунку чисельності населення потрібно було використовувати поборові реєстри, які дуже важко розшифровувати, оскільки в них було представлено декілька об'єктів оподаткування. Але поборові реєстри є достатньо репрезентативними в територіальному відношенні та дозволяли дослідити значне коло різноманітних проблем. Поборові реєстри фіксують кількість будинків, розмір земельних наділів, категорії населення та сплачуванні ними податки.

Вже в першій половині XVII ст. на українських землях з'являється новий податок – подимне. Подимний тариф 1629 р. є найкращим джерелом описово-статистичного характеру для обрахування чисельності міського та сільського населення, оскільки одиницею оподаткування був лише дим. О. Баранович та інші дослідники визначили спеціальну формулу для обрахунку чисельності населення (кількість димів помножити на коефіцієнт 6). Станом на 1629 р. в Кременецькому старостві знаходилося 2 043 міських та сільських будинків (димів), у яких проживало близько 12 258 осіб. Але певним недоліком є те, що в подимному реєстрі 1629 р. не зафіксовано даних про соціальну, професійну, вікову, національну та статеву структуру населення.

Список використаних джерел та літератури

I. Джерела

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов Киев, 1886. Ч.VII. Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России. 746 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Киев: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч.VII. Т. II: Акты о заселении юго–западной России. 863 с.
3. Інвентар Кременецького староства 1548 року / В. Б. Атаманенко. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2007. Вип. 8. С. 8-36.
4. Крем'янецьке староство: люстрація 1616 року / В. Баран. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. С. 17-23.
5. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / В. Кравченко. Київ: "Простір М", 2005. 600 с.
6. Ревізія Кременецького замку 1552 р. *Архив Юго-Западной России*. Киев.: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. Ч.VII. Т. II. Акты о заселении юго–западной России. С. 23 – 35.
7. Ревізія Кременецького замку 1545 року / В. Кравченко. *Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків*. Київ, 2005. С. 191—210.
8. Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. Київ: Наукова думка, 1990. 408 с.
9. *Źródła dziejowe. Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w.* / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. Т. V. 228 s.
10. *Źródła dziejowe. Ziemie Ruskie. Ziemie. Wolyn i Podole.* / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1889. Т. 19. 485 s.

II. Література

11. Атаманенко В. Б. Інвентар Кременецького староства 1548 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2007. Вип. 8. С. 8-36.
12. Атаманенко В. Б. Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С. 51-63.
13. Атаманенко В. Б. Первинні поборові реєстри як історичне джерело (на прикладі міст Волині середини XVI ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 67–77.
14. Атаманенко В. Б. Склад описово-статистичних джерел з історії Волині XVI – першої половини XVII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 13. с. 562-575.
15. Баран В. Крем'янецьке староство: люстрація 1616 року. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. С. 17-23.
16. Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. 155 с.
17. Безейко А. Соціально-економічний розвиток міста Кременця у XVI столітті. *Актуальні питання історії та культури України. Україна і світ*. Острог, 2013. Вип. 3. С. 9 – 13.
18. Берковський В. Г. До історії стану та еволюції мережі торговельних шляхів Волинського воєводства у XVI – першій половині XVII ст. *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська*

історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 2006. 497 с.

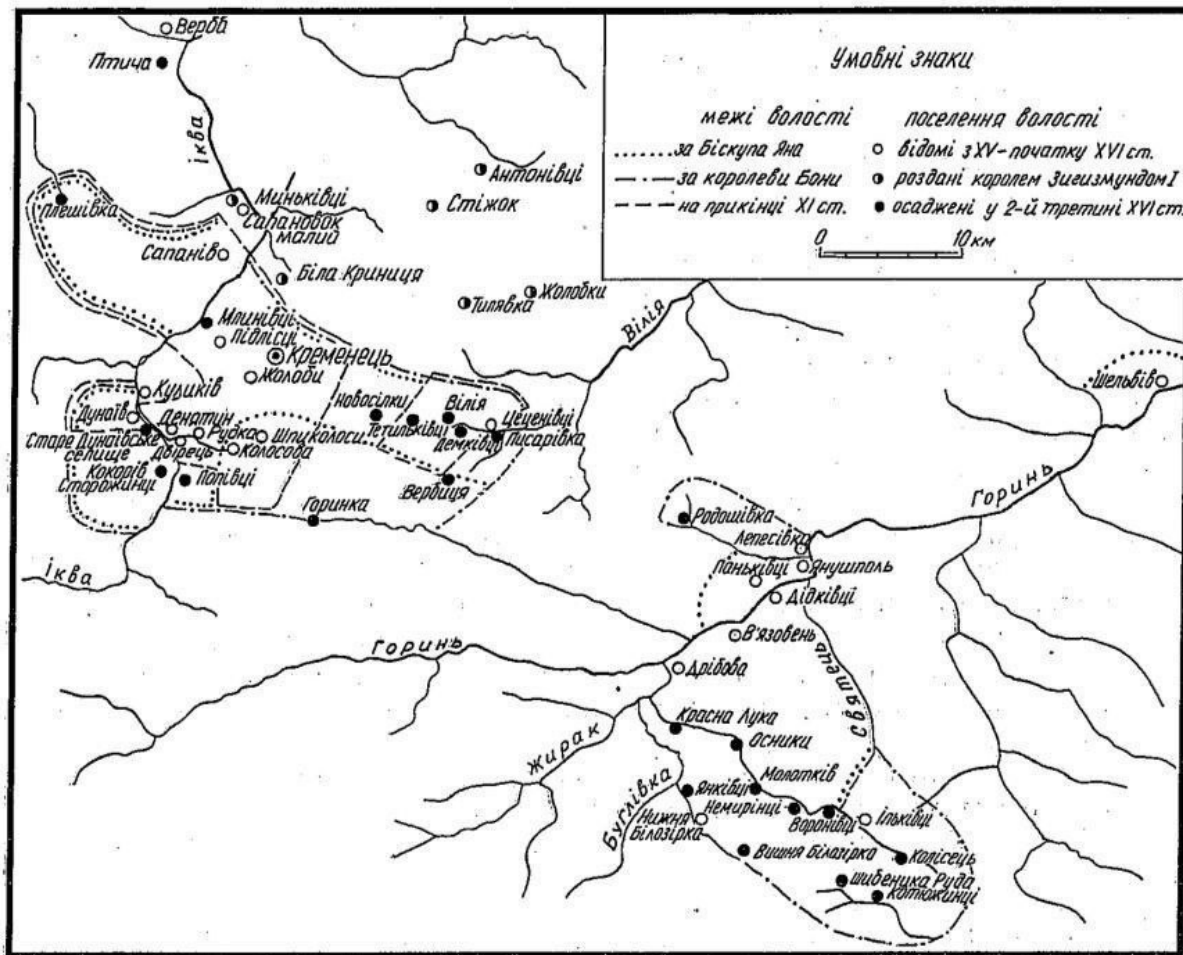
19. Берковський В. Г. Ярмарки Волині як осередки внутрішнього, міжрегіонального та міжнародного ринків України (середина XVI – перша половина XVII ст.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Коло, 2003. С. 121–129.
20. Білоус Н. Магдебурзькі привілеї Кременця XV – XVI століть. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. с. 33-40.
21. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII століття. Львів, 1963. 328 с.
22. Ворончук І. О. Дворищна система селянського господарювання на Волині ранньомодерної доби. *Записки наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*. Львів, 2021. Т. ССLXXIV. С. 77-93.
23. Ворончук І. О. До питання методології і методики обрахунку міської людності України XVI – першої половини XVII ст. (на матеріалах Волині). *Матеріали V конгресу міжнародної асоціації українців. Історія*. Чернівці: Рута, 2003. С. 215–230.
24. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І.О. Ворончук. Київ, 2012. 712 с.
25. Ворончук І. О. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI-сер. XVIII ст. *Український археографічний щорічник*. Київ, 1999. Вип. 3-4. с. 212-229.
26. Грушевський М.С. Історія України-Руси/ Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1991. Т. V.: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків. 687 с.

27. Грушевський М.С. Історія України-Руси/ Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1991. Т. VI. 680 с.
28. Заяць А. Є. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 582 с.
29. Заяць А. Є. Обороздатність волинських міст XVI – першій половині XVII ст. *Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Збірник наукових праць*. Кременець, 2006. С. 57 – 63.
30. Заяць А. Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI - першій половині XVII століття. Львів, 2003. 206 с.
31. Кравченко В. М. Ревізія Кременецького замку 1545 року. *Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків*. Київ, 2005. С. 191—210.
32. Кравченко В. М., Яковенко Н. М. Торгівля на Україні. XIV - середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. Київ: Наукова думка, 1990. 408 с.
33. Крикун М. Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело. *Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни*. Київ, 1968. с. 69 – 98.
34. Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. *Вісник Львівського університету: Серія історична*. Львів, 1988. Вип.24. С.78-79.
35. Куляниця Н. Уряд старости у місті Кременець в 1560–1627 роках. *Київські історичні студії*. Київ, 2017. № 1. С. 54-59.
36. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Р. Майборода. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. 312 с.
37. Медведєв С., Крупник О., Савчук В. Кременецький замок. *Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини*. Тернопіль, 2009. Вип. 1. С. 63-107.

38. Рибачок І. О. Джерела вивчення історичної демографії Волині другої половини XVI - першої половини XVII століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2009. Вип. 27. с. 310-318.
39. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Київ, 1989. 232 с.
40. Собчук В. Д. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення. *Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. 231. С. 380–399.
41. Собчук В. Д. Кременецький замок. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. С. 73–114.
42. Собчук В. Д. Соціокультурна топографія міста Кременця першої третини XIX ст. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С. 123–150.
43. Теодорович М. Город Кременець Волынской губернии: исторический очерк. Почаев, 1890. 70 с.
44. Харлінська І. М. Ревізії 1545 та 1552 рр. як джерело до вивчення соціально-економічного життя Кременецького староства. *Історія, культура та освіта Волині у науковій спадщині Олександра Цинкаловського: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю від дня народження вченого (26 квітня 2023 року, м. Луцьк)*. Луцьк: Волинський ІППО, 2023. с. 263-271.
45. Яцечко-Блаженко Т. В., Яцечко С. В. Історія єврейської громади в Кременці. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині*. Луцьк, 2014. Вип. 49. С. 100 – 105.

Додатки

Додаток 1. Карта Кременецького староства в XVI ст.

Джерело: Собчук В. Д. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення. *Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. 231. С. 380–399.

Додаток 2. План Кременецького замку

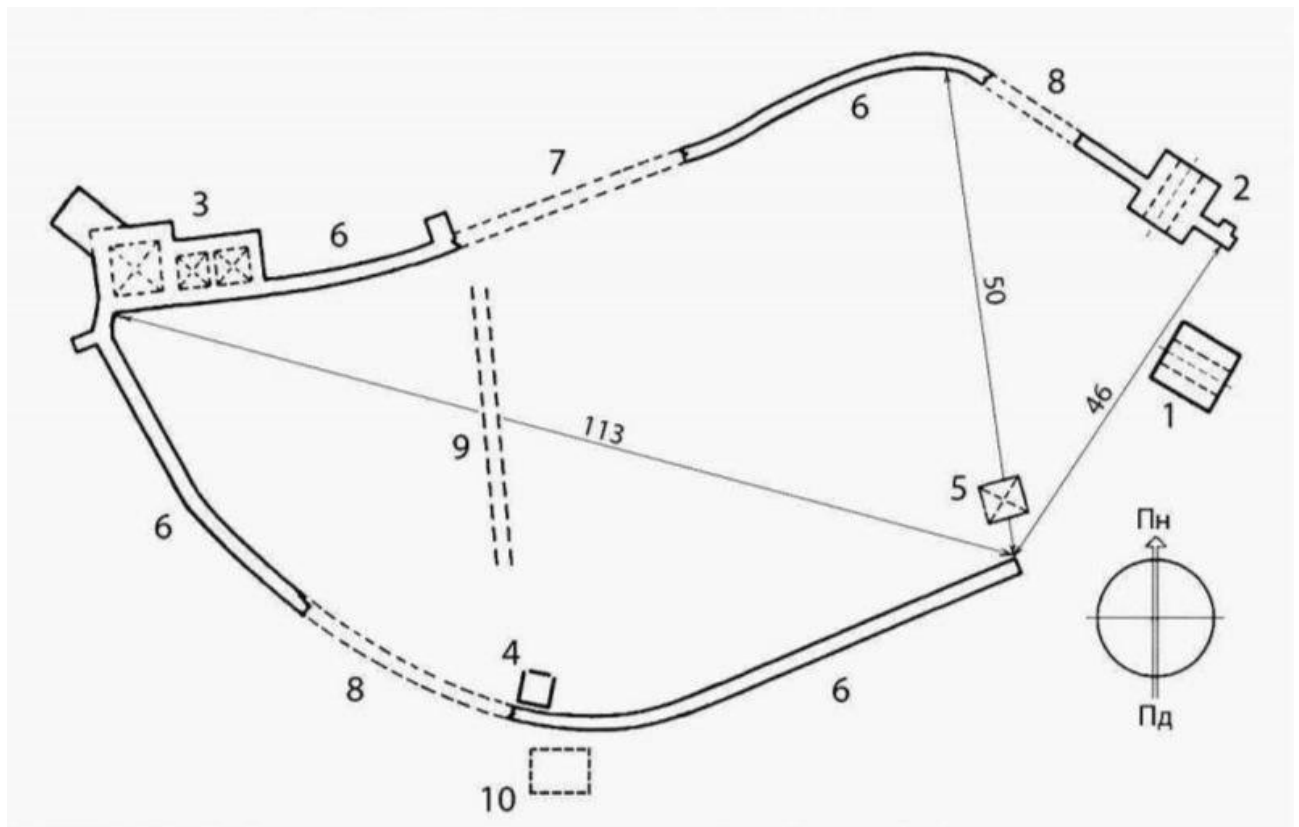

Рис. 1. План Кременецького замку

Цифрами позначені:

- 1) залишки Черленої вежі, 2) надбрамна вежа, 3) вежа від міста, 4) залишки мурованого будинку (?), 5) залишки криниці, 6) вцілілі стіни, 7) відбудований фрагмент стіни, 8) втрачені фрагменти стін, 9) фундамент, відкритий археологами і виведений на поверхню, 10) площадка для вежі, яку збиралися будувати

Джерело: Собчук В. Д. Кременецький замок. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. С. 73–114.

Додаток 3. Урожай фільварку Нижня Вілія

Виросло (Crescentia), коп	Обмолочено (Tritro)	Насіння (Semo)	Для життя (Victus)	Решта (Rsta)	Такса (Taxa)	Ціна решти згідно з таксою, зл., або зл., гр., ден.
Жита 700	175	35	12	128	0, 70, 0	298, 20, 0
Пшениці 300	$37 \frac{1}{2}$	$7 \frac{1}{2}$	4	26	4	104
Ячменю 150	$37 \frac{1}{2}$	$7 \frac{1}{2}$	4	26	2	52
Вівса 400	200	40	12	148	1, 18, 0	236, 24, 0
Татарки 250	50	10	4	36	1, 10, 0	48
Проса 150	$18 \frac{3}{4}$	$3 \frac{1}{2}$	1	$14 \frac{3}{4}$	2, 10, 0	34, 12, 9
Гороху возів 60	30	6	2	22	4	88

Джерело: Баран В. Крем'янецьке староство: люстрація 1616 року. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. С. 17-23.

Додаток 4. Урожай фільварку села Шпиколоси

Виросло (Crescentia), коп	Обмолочено (Tritro)	Насіння (Semo)	Для життя (Victus)	Решта (Rsta)	Такса (Taxa),	Ціна решти згідно з таксою, зл., або зл., гр., ден.
Жита 600	150	30	10	110	0, 70, 0	256, 20, 0
Пшениці 150	$18 \frac{3}{4}$	$3 \frac{1}{2}$	2	$13 \frac{1}{4}$	4	53
Вівса 400	200	40	12	148	1, 18, 0	236, 24, 0
Татарки 300	60	10	4	46	1, 10, 0	61, 10, 0
Гороху возів 60	30	6	2	22	4	88

Джерело: Баран В. Крем'янецьке староство: люстрація 1616 року. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. С. 17-23.

Додаток 5. Урожай фільварку села Пляшівка

Виросло (Crescentia), коп	Обмоло- чено (Tritro)	Насін- ня (Semo)	Для життя (Victus)	Решта (Rsta)	Такса (Таха),	Ціна решти згідно з таксою, зл., або зл., гр., ден.
Жита 300	75	15	8	52	2, 10, 0	121, 10, 0
Пшениці 150	$18 \frac{3}{4}$	$3 \frac{1}{2}$	2	$13 \frac{1}{4}$	4	53
Вівса 300	75	15	8	52	1, 18, 0	93
Татарки 300	60	10	4	46	1, 10, 0	61, 10, 0
Гороху возів 30	15	3	2	10	4	40

Джерело: Баран В. Крем'янецьке староство: люстрація 1616 року. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. С. 17-23.

Додаток 6. Урожай фільварку села Рудка

Виросло (Crescentia), коп	Обмоло- чено (Tritro)	Насін- ня (Semo)	Для життя (Victus)	Решта (Rsta)	Такса (Taxa),	Ціна решти згідно з таксою, зл., або зл., гр., ден.
Жита 150	$37 \frac{1}{2}$	$7 \frac{1}{2}$	10	20	0, 70, 0	46, 20, 0
Пшениці 40	5	1	2	2	4	8
Ячменю 30	$7 \frac{1}{2}$	$1 \frac{1}{2}$	2	4	2	8
Вівса 200	50	10	12	28	1, 18, 0	44, 24, 0
Татарки 90	$22 \frac{1}{2}$	$4 \frac{1}{2}$	10	8	1, 10, 0	10, 20, 0

Джерело: Баран В. Крем'янецьке староство: люстрація 1616 року. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. Вип. 11-12. С. 17-23.

Додаток 7. Загальні підсумки діяльності королеви Бони та її адміністрації у Кременецькій волості

	Села	Селища	Двори
Перебували в складі волости в різний час протягом 1536—1556 рр.	35 (100 %)	1	2
А. набуті за королівським привілеєм та через купівлю й обмін	9 (25,71 %)	1	2
а) отримані від короля	2 (5,71 %)	—	—
б) придбані в біскупа Яна	4 (11,43 %)	1	1
в) придбані в інших осіб	3 (8,57 %)	—	1
Б. Осаджені	26 (74,28 %)	—	—
а) в межах волости	15 (42,86 %)	—	—
у т. ч. на кінній службі	4 (11,43 %)	—	—
б) на Болоховім	11 (31,43 %)	—	—
у т. ч. на кінній службі	5 (14,28 %)	—	—
Опустіли	2 (5,71 %)	1	—
Залишились заселеними	33 (94,28 %)	—	2
А. У безпосередньому віданні замку	24 (68,57 %)	—	2
Б. У держанні на кінній службі	9 (25,71 %)	—	—

Джерело: Собчук В. Д. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення. *Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. 231. С. 380—399.

Додаток 8. Загальні підсумки діяльності Миколи Збарзького та його адміністрації у Кременецькій волості

	Осн. терит. волости	Болохово	Разом
Перебували в складі волости в різний час протягом 1557—1600 рр.	24	12	36 (100 %)
а) спадщина після Бони	22	11	33 (91,66 %)
б) осаджені	2	1	3 (8,33 %)
Вибули з волости	12	12	24 (66,67 %)
а) перейшли в приватні руки	10	10	20 (55,55 %)
б) надані в лен	1	2	3 (8,33 %)
в) опустіли	1	—	1 (2,78 %)
Залишилися в складі волости	12	—	12 (33,33 %)

Джерело: Собчук В. Д. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення. *Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. 231. С. 380–399.